

İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe'yi Cerh Bağlamında Naklettiği Haberlerin

Rivâyet Değeri*

Yusuf ACAR

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Hadis Ana Bilim Dalı, Konya, Türkiye.

yusufacar@selcuk.edu.tr

Çiğdem TEKAMAR

Kuran Kursu Öğreticisi, Konya İl Müftülüğü, Konya, Türkiye.

cigdemtekdamar@gmail.com

Makale Bilgileri	Öz
Makale Geçmişi Geliş: 01.11.2021 Kabul: 08.12.2021 Yayın: 31.12.2021 Anahtar Kelimeler: Hadis, İbn Hibbân, Ebû Hanîfe, Cerh, İsnad Tenkidi.	Kütüb-i Sitte'nin oluşum döneminde hadisçilerin Ebû Hanîfe'nin kişiliğine ve güvenilirliğine yönelttikleri tenkitleri ilk defa bir araya getiren ve müstakil bir başlık altında nakleden hadisçi İbn Hibbân olmuştur. Cerh ve ta'dil alanında otorite olarak öne çıkan İbn Hibbân, rivâyete ehil görmediği zayıf râvîleri topladığı <i>el-Mecrûhîn</i> isimli kitabına Ebû Hanîfe'yi de alarak en ağır şekilde cerh etmiştir. Ancak müfesser cerhin kabul edilebileceği kaidesi gereğince söz konusu iddialarını otuzdan fazla senetli haberlerle ispat etme yoluna gitmiştir. Bu çalışmada, hadis ilminde bir haberin kabulü için şart koşulan ilkeleri uygulamak suretiyle İbn Hibbân'ın <i>el-Mecrûhîn</i> 'de Ebû Hanîfe ile ilgili rivâyet ettiği haberlerin güvenilirlikleri ya da rivâyet değerleri ortaya konulmaktadır. Her bir rivâyetin isnad tenkidi yapılmakta ve ulaşılan sonuçlar bir tablo halinde sunulmaktadır. Cerh-ta'dilde otorite sayılan İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe hakkında <i>el-Mecrûhîn</i> 'de ileri sürdüğü cerh sebeplerinin yine aynı eserde yer verilen haberlerle müfesser hale gelemeyeceği, bunların ¾'nün isnad yönüyle kabul esaslarını taşımadığı ve geriye kalan ¼'nün ise kabul şartlarını taşımakla birlikte cerh niteliğinde olmadıkları neticesine varılmaktadır. Tasnif yöntemi ve muhtevası itibarıyla kendisinden sonraki dönemler için <i>el-Mecrûhîn</i> 'in ilham kaynağı haline gelmesi araştırmamızı önemli kılmaktadır.

The Narrative Value of The Evaluations Used by Ibn Hibban on Abu Hanifah's Djarh

Article Info	Abstract
Article History Received: 01.11.2021 Accepted: 08.12.2021 Published: 31.12.2021 Keywords: Hadith, Ibn Hibban, Abu Hanifa, the Djarh, Sanad Criticism	The first scholar collected and transmitted as a work the evaluations about Abu Hanifah's personality and reliability in the era of forming of the six books is Ibn Hibban. Ibn Hibban the important scholar in the science of the djerh and at-ta'dil took Abu Hanifah in book named al-Majruhin and criticized very heavily. He backed his evaluations with more than thirty views with sanads because according to ulama only reason explained evaluations would be accepted. In this article we have revealed the reliability and transfer value of Ibn Hibban's writing about Abu Hanifa watching over the rule about accepting the evaluations in hadith science. In this context we evaluate the every transmitting and revealed the conclude as a table. As a conclude we saw that every evaluations made by Ibn Hibban not suitable for accepting. Firstly the disclosed evaluations in his book can not become clear with things wrote only in that book. The second thing is %75 approximately of these evaluations not suitable for accepting from of sanad critic. The remaining evaluations even though suitable for accepting It has not epic value. The importance of this article is that the Majruhin has influence fort he next books both its' method and content.

Atıf/Citation: Acar, Yusuf-Tekdamar, Çiğdem. "İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe'yi Cerh Bağlamında Naklettiği Haberlerin Rivâyet Değeri". *akif* 51/2 (2021), 94-131.

DOI: <http://dx.doi.org/10.51121/akif.2021.5>

"This article is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License** (CC BY-NC 4.0)"

* Bu makale Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Yusuf Acar danışmanlığında yapılmakta olan *İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe Eleştirileri* isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) ilmi karizması ve mezhep içindeki yüksek konumu sebebiyle tarih boyunca gerek ilmî anlayışının gerekse şahsiyetinin farklı görüş ve fırkalar tarafından eleştirildiği bir vakıadır. Bu tenkitleri, biri fikir temelli ve diğeri de kişiliğine yönelik olmak üzere iki ana kategoride değerlendirmek mümkündür. Hadis edebiyatının oluşum döneminde eser-re'y çatışması çerçevesinde Evzâ'î (öl. 157/774) ile İbn Ebî Leylâ'nın (öl. 148/765) yaptıkları fikrî eleştirilere Ebû Hanîfe'nin öğrencileri cevap vermişlerdir.¹ Aynı kategoride İbn Ebî Şeybe (öl. 235/849) tarafından Ebû Hanîfe'nin hadis ve sünnet anlayışına yöneltilen tenkitlere ise mevcut bilgilerimize göre ilk defa Abdulkâdir el-Kuraşî (öl. 775/1373) cevap vermiş,² ancak Kuraşî'nin eserine henüz ulaşamadığından Kevserî (öl. 1952) *en-Nüket* adıyla bir telif eser kaleme almıştır. Konuyla ilgili akademik bir çalışma da söz konusudur.³ Ayrıca beşinci asır âlimlerinden el-Belhî'nin seçki niteliğinde kaleme aldığı risaleyi de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.⁴

İmâm Azam'ın kişiliğine ve güvenilirliğine yönelik tenkitlerin daha ziyade Kütüb-i Sitte'nin oluşum döneminde yoğunlaştığı, İbn Hanbel (öl. 241/855) ve Buhârî (öl. 256/870) başta olmak üzere hadisçilerin Ebû Hanîfe'yi adalet ve zabt açısından kusurlu buldukları ve bazı haberlere yer verdikleri görülmektedir.⁵ Ancak hadisçilerin bu tenkitlerini müstakil bir başlık altında toplu bir şekilde ilk defa bir araya getiren ve nakleden hadisçi İbn Hibbân (öl. 354/965) olmuştur.

Cerh ve ta'dîl alanında otorite olarak öne çıkan ve *hadis filozofu*⁶ olarak da bilinen İbn Hibbân, sika yani güvenilir olarak değerlendirdiği râvileri *es-Sikât* adlı eserinde ve zayıf kabul ettiği râvilerin tercemelerini de *el-Mecrûhîn* isimli kitabında toplamıştır. Ebû Hanîfe'yi *el-Mecrûhîn*'e yerleştiren İbn Hibbân bununla yetinmemiş ve her ne kadar günümüze ulaştığına dair bir emare olmasa da sırf Ebû Hanîfe'ye özel olmak üzere *İlelû Menâkibi Ebî Hanîfe, Kitâbü'l-İlel mâ istenede ileyhi Ebû Hanîfe* ve *et-Tenbîh ale't-Temvîh*

¹ Ebû Yusûf'un hem *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve'bnî Ebî Leylâ* hem de *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'î* adlı eserleri ile İmam Muhammed'in *el-Hucce 'alâ ehlî'l-Medîne* isimli eseri bu meyandadır.

² Kuraşî'nin günümüze ulaşmayan bu eserinin adı *ed-Düreru'l-münife fi'r-radd alâ İbn Ebî Şeybe an Ebî Hanîfe* şeklindedir. Geniş bilgi için bk. Yusuf Acar, *Kuraşî'nin el-İnâye'si ve Hidâye Hadisleri* (Konya: Erman Ofset, 2011), 54.

³ Atallah Şahyar, *Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y İhtilafları* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011).

⁴ Bk. Mehterhan Furkani, "Kadı Ebû Ca'fer el-Belhî'ye Ait el-İbâne fi'r-red ale'l-muşeniîn alâ Ebî Hanîfe Adlı Risalenin İncelemesi ve Tahkiki", *İslam Araştırmalar Dergisi* 43 (2019), 73-181.

⁵ Buhârî'nin Ebû Hanîfe eleştirileriyle ilgili bir doktora tezi yapılmıştır. Bk. Hilmi Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar* (Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1976); Acimamatov Zaylabidin, "Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Eleştiriler", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 8/24 (2006), 172 vd.; Ahmed b. Hanbel'in eleştirileri için bk. Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl bi rivâyet İbnihî 'Abdillâh*, thk. Vaşıyyullah Muhammed 'Abbâs (Riyad: Dârü'l-Hânî, 1422), 2/545-547.

⁶ Tespitlerimize göre bu ifadeyi ilk defa Kevserî, İbn Hibbân'ın cerh ve ta'dîl konusundaki konumuna dikkat çekmek üzere kullanmış ve daha sonra da yapılan müstakil bir çalışmanın adına yansımıştır. Bk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nîbü'l-Haţîb 'alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzib*, 1990, 179; Muhammed 'Abdullah Ebû Şu'aylık, *el-İmâm el-Hâfız Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî Feylesofu'l-cerhi ve't-ta'dîl* (Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 1995); Mehmet Emin Özafşar, "Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması -Dini, Psikolojik, Sosyo-Kültürel Temelleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/ (2000), 244.

adlı üç eser daha kaleme almış,⁷ Ebû Hanîfe hakkında rivâyet edilen haberleri *et-Tenbîh*'te derlediğini ve onları yansıtacak miktardaki haberleri *el-Mecrûhîn*'de naklettiğini bizzat ifade etmiştir.⁸

Kitâbü'l-Mecrûhîn isimli eserinde İbn Hibbân 1282 râvînin ismine yer vermiş, her bir râvînin biyografisine ortalama yarım sayfa ayırmış, Ebû Hanîfe'ye ise on sayfa civarında bir bölüm tahsis ederek en ağır şekilde eleştirmiştir.⁹ İbn Hibbân öncelikle cerh ifadeleri kullanarak Ebû Hanîfe'nin zayıf olduğunu ve güvenilir olmadığından rivâyetlerinin delil olamayacağını ifade etmiş, ardından da ancak müfesser cerhin kabul edilebileceği kaidesi gereğince söz konusu iddialarını senetli haberlerle ispat etme yoluna gitmiştir. Bu maksatla yer verdiği rivâyet sayısı ise toplam otuz civarındadır.

Hadis ilminin temeli rivâyet ve isnad olduğundan Hz. Peygamber'e (sav) nisbet edilen haberlerin yanı sıra sahâbe, tâbiîn ve sonraki nesillere dair bilgilerin de isnadlı nakline büyük önem verilmiş ve bu gelenek beşinci asrın sonlarına kadar sürdürülmüştür.¹⁰ İbn Hibbân da mütekaddimûndan olduğu için seleften tevarüs ettiği her türlü bilgiyi isnadlı bir şekilde aktarmıştır. O halde İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe aleyhinde naklettiği rivâyetlerle ilgili hadis ilimleri açısından yapılacak en faydalı hatta öncelikle yerine getirilmesi gereken çalışma, bu haberlerin rivâyet teknikleri açısından kaynak değerlerinin ortaya konulması olduğunda şüphe yoktur.

Bir haberin kabulü için sika râvîler tarafından muttasıl bir senetle nakledilmesini ve ayrıca şâz ve illetli olmamasını şart koşan hadisçilerin bu kriterlerini, İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe ile ilgili rivâyet ettiği haberlere uygulamak ve böylece güvenilirliklerini ya da rivâyet değerlerini ortaya koymak bu çalışmanın temel maksadıdır. İkinci aşamada ise mezkûr haberler, arka planında sosyo-kültürel ve siyasal güdülemeleri barındıran eser-re'y ayrışması ya da tartışmaları, mihne ve haşeviyye gibi olgular da göz önünde bulundurularak metin yönünden analiz edilmelidir.¹¹ Zira böyle yapılmadığı zaman söz konusu haberler üzerinde icra edilecek her türlü imal-i fikir, yeni tartışmalara kapı açacak ve polemikten öteye gidilemeyecektir.

İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'de Ebû Hanîfe'nin adaletini ve zabtını cerhe yönelik rivâyet ettiği haberlerin daha sonra gelen Hatîb (öl. 463/1071), İbn Asâkir (öl. 571/1176) ve İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) gibi hadisçilerin adeta ilham kaynağı haline gelmesi araştırmamızı daha da önemli kılmaktadır. Araştırmamızın, tıpkı Hatîb'in naklettiği cerh nitelikli rivâyetlerle ilgili Kevserî tarafından yapılan *Te'nîbü'l-Ḥaṭîb 'alâ mâ sâkahû fî*

⁷ Bk. Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Ḥıbbân b. Aḥmed el-Büstî İbn Ḥıbbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muḥaddiîn*, thk. Muḥammed 'Abdülmecid es-Silefî (Riyad: Dârü's-Sâmi'î, 2000), 2/406; Mehmet Ali Sönmez, "İbn Ḥıbbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/64.

⁸ İbn Ḥıbbân, *el-Mecrûhîn*, 2/406.

⁹ Ebû Hanîfe'ye ayrılan bölüm için bk. İbn Ḥıbbân, *el-Mecrûhîn*, 2/405-413.

¹⁰ Mütekaddimûn-Müteahhirûn ayrımı zaman itibarıyla İslami ilimlerde farklılık arz etmekte olup Hadis ilminde başka veriler de söz konusu olmakla birlikte aradaki ayıracın isnad olduğu ve Beyhakî, el-Ḥatîbu'l-Bağdâdî ve İbn Abdilber gibi eserlerindeki haberleri isnadlı nakleden hadisçilerle birlikte mütekaddimûn döneminin sona erdiği kabul edilmektedir. Geniş bilgi için bk. İsmail Lutfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İFAV, 1989), 178; Murtaza Bedir, "Mütekaddimûn ve Müteahhirûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/187.

¹¹ Bu analizleri, Yusuf Acar'ın danışmanlığında Çiğdem Tekdamar'ın hazırladığı *İbn Ḥıbbân'ın Ebû Hanîfe Eleştirileri* adlı yüksek lisans tezinin ikinci bölümünde bulmak mümkündür.

tercemeti Ebû Hanîfe mine'l-ekâzîb adlı çalışma gibi rivâyet ilimlerine önemli bir katkı sunacağı kanaatindeyiz.¹²

1. İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe'ye Yönelik Cerh İfadeleri ve Konuları

İbn Hibbân, “en-Nu'mân b. Sâbit” maddesinde evvela kısa künyesini verip cerh konularını dile getirmiş ve ardından bu cerhleri müfesser hale getirmek üzere rivâyetleri sıralamıştır. Ebû Hanîfe'nin Kufe'de hicri 80 yılında doğduğu bilgisini verdikten sonra babasının Necid'deki Teymullahtan Rebî oğullarının kölesi olduğunu (وكان أبوه مملوكًا لرجل), âzat edildiğini ve sonrasında Abdullah b. Kufl'un ekmeçisi olduğunu söylemektedir.¹³ Fakat İbn Hibbân öncesi kaynaklarda köle ifadesi yerine *mevlâ* (arap olmayan) ifadesi geçmektedir.¹⁴ İbn Hibbân'ın bu kullanımı, Ebû Hanîfe'yi küçümsemek ve ilmi otoritesini zedelemek için söylediğini tahmin etmek zor olmasa gerekir. Müellif beş konuda ya da sebeple Ebû Hanîfe'nin mecrûh olduğunu iddia etmektedir.

1.1. Sâhibü'r-re'y/Re'y Taraftarı

Ebû Hanîfe'nin yer aldığı madde ismi şöyledir: النعمان بن ثابت أبو حنيفة الكوفي صاحب الرأي. Başlıkta kullanılan “sâhibü'r-re'y/ re'y taraftarı” ifadesine eserde sadece Ebû Hanîfe¹⁵ ile öğrencileri eş-Şeybânî (öl. 189/805)¹⁶ ve Hilâl b. Yahyâ (öl. 245/860)¹⁷ biyografilerinde rastlanmaktadır. *Sâhibü'r-re'y* kavramının mukabilinde duran *sâhibu'l-hadîs* ifadesi, cerhe maruz kalmış olsun veya olmasın yani cerh ve tadilden bağımsız bir şekilde râvînin belirli bir rivâyet birikimine sahip olması bağlamında kullanıldığı tespiti yapılmaktadır.¹⁸ Fakat *sâhibü'r-re'y* kavramının cerhten bağımsız olduğunu söylemek şöyle dursun, yalnızca İbn Hanbel'in “Ehl-i re'y'den hadis rivâyet edilemez” ifadesi ile Müslim'in “Ebû Hanîfe re'y sahibi ve muzdaribu'l-hadis olup fazla sahih hadise sahip değildi” yargısı dahi derecesi

¹² Ebû Hanîfe'nin biyografisine Hatîb'in ayırdığı yaklaşık 140 sayfanın yarısından fazlası eleştirilerden müteşekkildir. Bk. Ebû Bekr Ahmed b. 'Ali el-Ĥatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2002), 15/444-586; Mustafa Öztoprak, “Târîhu Bağdâd'da Ebû Hanîfe ile İlgili Müspet ve Menfi Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Diyanet İlmî Dergi* 49/4 (2013), 105-130.

¹³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/405.

¹⁴ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Başrî İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Muhammed 'Abdülbekir el-Bekrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 4/368; Ebû'l-Ĥasan Ahmed b. 'Abdillâh el-Kûfî el-İclî, *eṣ-Şikât*, thk. 'Abdul'alîm 'Abdul'azîm el-Bestevî, ts., 540; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî, *el-Munteḥab min Zeyli'l-müzeyyel*, ts., 138.

¹⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/406.

¹⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/275.

¹⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/164.

¹⁸ Sezai Engin, “Bir Kavramın Analizi: Hadis İlimleri Açısından ‘Sâhibu Hadis’”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (2018), 79.

açık olmamakla birlikte bahis konusu kullanımın cerh ile doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir.¹⁹

1.2. Cedelci

Kitâbü'l-Mecrûhîn'in mukaddimesinde "Asrımızda ilim ile meşguliyet azaldı" diyerek dönemindeki ilim adamlarını ikiye ayıran İbn Hibbân, bir grubun ilim talebiyle diyar diyar dolaşarak haşeviyyeye varıncaya kadar önlerine gelenden hadis yazdıklarını ama amelden ve hıfzdan yoksun olduklarını; diğer bir grubun ise en önemli meşguliyetlerinin re'y ve cedel olduğunu ve sünnetleri arkalarına attıklarını ifade etmektedir.²⁰ Müellifin cedel kavramıyla, rey'i tercih eden ve fikhî konularda kıyas yoluyla görüş bildirip çözüm üreten Hanefî ulemayı kastettiği açıktır. Ona göre sorun sadece re'y ve cedel usulünü kullanmak değil, bu yapılırken hadisin arka plana atılmasıdır. Nitekim "Ebû Hanîfe cedelci birisiydi"²¹ diyerek söz konusu kavramı cerh sadedinde kullanmıştır.

1.3. Zahiren Vera' Sahibi/ Takiyeci Olması

Ebû Hanîfe'nin zahiren verâ sahibi (وكان رجلاً جدلاً ظاهر الزرع) olduğunu söyleyerek onun ihlastan ve samimiyetten uzak olduğunu yani takiyye yaptığını söyleyen İbn Hibbân,²² bu ifadeyi başka bir râvî için kullanmamaktadır. Kul ile Allah arasında cereyan eden ve diğer insanlarca gaybî bir husus olan takva ve verâ'nın içsel mi yoksa gösteriş için mi olduğunu tahmin etmek imkânsızdır. Tarihte Ebû Hanîfe hakkında böyle bir ifadenin hiç kimse tarafından kullanılmadığına işaret eden Abdulfettâh Ebû Gudde (öl. 1997) bu konuda şunları söylemektedir: "Takva görüntüsü/görünürde takva sözü hiç şüphe yok ki Ebû Hanîfe hakkında bir cerh ve ta'ndır, bununla da Ebû Hanîfe'nin iç dünyasında takvanın bulunmadığını/içselleştirmedini kastetmektedir. Hâfız İbn Hibbân'ın bu eşsiz (!) ve yeni cerh ifadesi üzerinde biraz duralım... Pekiyi, Ebû Hanîfe'nin içi ile dışının birbirinin zıddı olduğunu İbn Hibbân nereden öğrenebilmiştir?"²³

1.4. Hadisin İnceliklerini Bilmediğinden Rivâyetlerinin Delil Alınmaması

¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/102; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Şuşeyrî Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ'* (Medine: 'İmâdetu'l-Bağşi'l-İlmî, 1984), 1/276; Uğur Erman, "Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re'y Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmîne, Dönemin Te'lîfâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 9/18 (2017), 990-1010.

²⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/20.

²¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/406.

²² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/406.

²³ Ebû 'Omer Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed b. 'Abdilberr en-Nemerî İbn 'Abdilberr, *Üç Büyük İmamın Faziletleri*, çev. Yusuf Acar (Ankara: Takdim Yayınları, 2020), 243 (Nâsir Abdulfettâh Ebû Gudde'nin taliki).

Ebû Hanîfe'nin hadiste uzman olmadığı ve hadisin inceliklerini bilmediği kanaatini dile getiren İbn Hibbân'a göre İmâm Azam yalnızca yüz otuz hadis rivâyet etmiş, bunların da yüz yirmisinin senetlerinde takdim-tehir/kalb yaparak dünyada başka hiç kimsenin bilmediği senetler kullanmış ve metinlerini de değiştirmiştir. Hataları doğrularından fazla olması sebebiyle de rivâyetleri hüccet olarak alınmaz.²⁴

1.5. Mürcîî Olduğundan Rivâyetlerinin Hüccet Olmaması

Ebû Hanîfe'nin cerhine yönelik İbn Hibbân'ın son iddiası ise İmâm Azam'ın propagandist/dâî bir Mürcîî olduğu ve bu niteliğinden dolayı da onun rivâyetleriyle ihticac olunamayacağıdır. Ona göre Mürcîîlik bir bid'at olup insanları bu sapıklığa davet eden birisinin rivâyetleri, istisnasız bütün zaman ve coğrafyalardaki vera' sahibi ulema kesinlikle delil olarak kabul etmemişler ve bid'atin propagandasını yapanı bir-iki istisna dışında bütün âlimler kayıtsız şartsız cerh etmişlerdir.²⁵

2. Ebû Hanîfe'nin Cerhine Yönelik Rivâyetler ve Kaynak Değerleri

Cerh-ta'dil ilminin temel kaidelerinden birisi, cerhin gerekçelerinin açıklanması ve sağlam delillere dayanmasıdır. Râvînin halinin ortaya konulması amaçlanan bu işlemde kişinin rivâyetlerinin makbul olup olmadığı asıl hedef olarak belirlenmiştir. Râvîyi cerh yahut ta'dil ederken âlimlerin çoğuna göre adalet sebepleri tek tek açıklanması gerekmezken, cerh sebeplerinin açıklanması gerektiği savunulmuştur.²⁶ İbn Hibbân da adaletin Müslümanlığın gereği olduğunu düşündüğünden râvînin cerh sebeplerinin açıklanmasını tercih etmiş²⁷ ve bu sebeple *el-Mecrûhîn*'de önce Ebû Hanîfe'yi yukarıda maddeler halinde saydığımız beş konuda cerh etmiş ve ardından da yaptığı cerhleri rivâyetlerle gerekçelendirmeye çalışmıştır. Ya da kendisine ulaşan haberlerden hareketle Ebû Hanîfe'nin söz konusu beş açıdan mecrûh olduğu sonucuna ulaştığını söylemek de mümkündür.

²⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/406.

²⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/406.

²⁶ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, thk. İbrahim Hamdi el-Medinî ve İbrahim Hamdi el-Medenî (Medine: el-Mektebetü'l-'İlmiyye, ts.), 108; Ebû 'Omer 'Oşmân b. 'Abdirrahmân eş-Şehrazürî. İbnu's- Şalâh, *Ma'rifetu envâ'i 'ilmi'l-hadîs*, thk. Nûreddîn 'Itr (Dimeşk-Beyrût: Dâru'l-Fikr-Dâru'l-Fikri'l-Muâşır, 1986), 217; Emin Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

²⁷ *el-Mecrûhîn*'de bu yöntemin takip edildiğini ilk râvîlerden itibaren görmek mümkündür. Mesela bk. ilk üç râvî için. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/89-94.

Ebû Hanîfe hakkında *el-Mecrûhîn*'de yer verilen otuz rivâyetin tamamı tarafımızdan incelenmiş, tek tek râvîlerin güvenilirlikleri ile senedin ittisal-inkita durumu tespit edilmek suretiyle sıhhat durumları ortaya konmuştur. Fakat burada makalenin sınırlılığı sebebiyle söz konusu haberler isnatlarıyla birlikte verildikten sonra sadece sıhhat durumu ve sıhhati etkileyen unsurların zikriyle yetinilecektir. Cerh konularını sıraladıktan sonra rivâyetlere geçen müellif haberleri karışık bir şekilde nakletmiş olup hangi rivâyetin hangi cerhi tefsir ettiğini açıklamamıştır. Bu çalışmada da aynı sıralamaya riayet edilecektir.

2.1. Ebû Hanîfe'nin İki Defa Tevbeye Çağrılması

Zekeriyya b. Yahya es-Sâcî → Bûndar ve Muhammed b. Ali el-Mukaddemî → Muaz b. Muaz el-Anberî, Süfyân es-Sevrî'nin şöyle dediğini duymuştur; *Ebû Hanîfe iki defa, küfürden dolayı tevbeye çağrılmıştır.*²⁸

Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğu ve Mürciîliğin propagandasını yaptığı yönündeki iddiasını İbn Hibbân bu rivâyet ile temellendirmektedir. Sened açısından rivâyette herhangi bir zafiyet görünmemektedir. Dolayısıyla haber makbuldür.²⁹ Ayrıca Süfyân'ın bu ifadesi İbn Hibbân öncesi pek çok kaynakta farklı senedlerle yer almaktadır.³⁰

2.2. Kûfe'de Kur'ân'ın Mahlûk Olduğunu Söyleyen İlk Kişi Olması

Ahmed b. Yahya b. Züheyir → İshâk b. İbrahim el-Beğavî → el-Hasen b. Ebî Mâlik, Ebû Yûsuf'un şöyle dediğini tahdis yoluyla haber vermiştir; Kûfe'de *Kur'an mahlûktur* diyenlerin ilki Ebû Hanîfe'dir.³¹

İbn Ebî Mâlik'in (öl. 204/820) hocası Ebû Yûsuf'tan naklettiği bu rivâyetin senedinde yer alan İshâk b. İbrahim el-Beğavî'yi (öl. 259/873) İbn Hibbân *es-Sikât*'ına almış ama lakabının Lü'lû ve Bağdatlı oluşu dışında yalnızca bir hocasının adını vermiş, İbn Ebî Mâlik'ten rivâyeti olduğuna dair bir ifade kullanmamıştır.³² Fakat Ahmed b.

²⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/406.

²⁹ Görüleceği üzere bu rivâyette tevbeye davet edenin kimliğine ve küfrün sebebine dair herhangi bir işaret yoktur. Metin yönünden bu rivayetlerin analizleri, makalenin üretildiği çalışmamızın ikinci bölümünde yapılmakta olup burada haberler yalnızca sened yönüyle tetkik edilmektedir.

³⁰ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, *Müsnedü's-Şâfi'î bi tertîbi Sencer*, thk. Mâhir Yâsin Fahîl (Kuveyt: Şeriketü Garâs, 2004), 249; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/545; Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, thk. 'Abdülmü'tî Emîn Kala'cî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 4/268; Haţîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/516.

³¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/406.

³² Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sikât mine's-şahâbe ve't-tâbi'în ve etbâ'i't-tâbi'în*, thk. Muhammed 'Abdürreşîd (Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1973), 8/122.

Hanbel, isnadında İshâk b. İbrahim el-Beğavî'nin bulunduğu dört rivâyete *münker hadis* demiştir.³³ Ayrıca Ukaylî de yine İshâk'ın yer aldığı bir senedi tenkit etmiştir.³⁴ Diğer taraftan aynı rivâyeti farklı lafızlarla nakleden Hatîb'in senedinde ise İbn Ebî Mâlik ile İshâk b. İbrahim el-Beğavî arasında İshâk b. Abdirrahman vardır.³⁵ Ricâl kitaplarında oldukça fazla bu isimde râvî olması iltibasa yol açmaktadır. Nitekim İbn Hibbân'ın senedine göre İshâk b. İbrahim doğrudan İbn Ebî Mâlik'ten haberi almış görünürken, Hatîb'in senedinde arada bir başka İshâk'ın (İshâk b. Abdirrahman) daha oluşu hem durumu daha da karmaşık hale getirmekte hem de İbn Hibbân'ın senedinde bir inkıtanın varlığını göstermektedir. Bu da senedi zayıf hale getirmektedir.

2.3. Halku'l-Kur'ân Konusunda Takiyye Yapması

Hüseyin b. İdris el-Ensârî → Süfyân b. Vek'î, Ömer b. Hammâd b. Ebî Hanîfe'nin babasını şöyle anlatırken duyduğunu haber vermiştir: Ebû Hanîfe *Kur'an mahlûktur* derdi. Bunun üzerine İbn Ebî Leylâ kendisine 'ya bu sözünden dönersin yahut sana gereğini yaparım' diye yazdı. Ebû Hanîfe 'döndüm' cevabını verdi. Eve gelince 'babacığım senin görüşün bu yönde değil miydi?' dedim. 'Evet oğulcuğum, görüşüm bugün de aynıdır, fakat bu takiyye onların kafasını karıştırır' dedi.³⁶

Haberi Ebû Hanîfe'nin torunu Ömer b. Hammâd'tan nakleden yani haberin kaynağı durumundaki Süfyân b. Vek'î er-Ruâ'sî (öl. 247/862) hakkında "müttehem bi'l-kizb mi?" diye Ebû Zür'a'ya sorulmuş ve o da "Yalancıdır, ben hiç hadisini almadım, hadisleri birbirine giydiren çok kindar bir kâtibi vardı" demiştir.³⁷ Süfyân'ın metrûk bir râvî olduğu yönünde münekkit hadisçilerin ortak fikrine³⁸ İbn Hibbân da iştirak ederek *el-Mecrûhîn'e* almış ve üstelik İbn Huzeyme, rivâyetleri terk edildiği için ondan yalnızca bir-iki rivâyet yapmış olup ben de İbn Huzeyme aracılığıyla Süfyân'ın sadece bir hadisini sema ettim'

³³ Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-İlel*, thk. Sa'd b. 'Abdullah el-Humeyyid, Hâlid b. 'Abdirrahman el-Cüreysî (Riyad: Matâbi'i'l-Humeydî, 2006), 2/17, 4/495, 5/389, 6/308.

³⁴ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebir*, 2/37.

³⁵ Hatîb el-Bagdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/516.

³⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/406.

³⁷ 'Ubeydullâh b. 'Abdilkerîm el-Mağzûmî Ebû Zür'a er-Râzî, *ed-Du'afâ' li Ebî Zür'a ve Ecvîbetuh 'alâ esileti'l-Berza'î (Ebî Zür'a ve cühûduh fi's-sünne ile birlikte)* (Medine: 'Îmâdetu'l-Bahşi'l-İlmî, 1982), 2/404.

³⁸ Bk. Ebû Ahmed 'Abdullâh b. 'Adiy b. 'Abdillâh el-Cürcânî İbn 'Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'r-ricâl*, thk. 'Âdil Aḥmed 'Abdülmevcûd, 'Ali Muhammed Mu'avvad (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/480; Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1988), 11/202. Buhârî, Ebû Zür'a ve İbn Ebî Hâtim gibi münekkit alimler Süfyân'ı ağır bir şekilde eleştirmişlerdir.

şeklindeki bilgiyi de aktarmıştır.³⁹ İbnü'l-Cevzî de sırf Süfyân'dan dolayı bir rivâyete uydurma hükmünü vermiş, gerekçe olarak da Buhârî ve Ebû Zür'a'nın değerlendirmelerini aktarmıştır.⁴⁰ Bu durumda yakın çevresinin isimleri kullanılarak Ebû Hanîfe'nin Mürcîî ve takiyyeci birisi olduğu yönündeki söz konusu haber mevzudur/uydurmadır.

2.4. Yaşasaydı Nebî'nin de Kendisine Tabi Olacağını Söylemesi

Ahmet b. Ali b. Müsennâ → Ebû Neşîd Muhammed b. Harun → Mahbûb b. Musa → Yûsuf b. Esbâd, Ebû Hanîfe'nin şöyle söylediğini haber verdi: “*Rasûlullah bana yetişseydi, kesinlikle görüşlerimin çoğunu alırdı. Nihayetinde Din, güzel görüşten ibaret değil midir?*”⁴¹

Rivâyeti Ebû Hanîfe'den duyan kişi durumundaki Yûsuf b. Esbâd hakkında İbn Ebî Hâtim “âbid bir zat olmakla birlikte kitaplarını gömdükten sonra aşırı derecede hatalı rivâyetler yaptığı” için rivâyetleriyle ihticac olunamayacağını (*lâ yuhteccü*) söylemektedir.⁴² Buhârî, başkaları da bu zatın kitaplarını gömdüğünü ve ondan sonra rivâyetlerinde kalp yaptığını ifade ederek rivâyetlerine güvenilemeyeceğini belirtmektedirler.⁴³ İbn Hibbân'ın bu rivâyeti, Mahbûb b. Musa ile Yûsuf b. Esbâd ortak râvî olarak *el-Mecrûhîn* öncesi ve sonrası terâcim ve tarih kaynaklarında da yer almaktadır.⁴⁴ Özetle İbn Hibbân'ın yukarıdaki rivâyeti, bütün senetlerin odağı/medarı olan Yûsuf b. Esbâd'ın *zayıf ve seyyi'ül-hıfz* olması sebebiyle hadis usulü kaideleri bakımından zayıftır. Zayıf rivâyetin merdûd olacağı âşikârdır. Ayrıca her ne kadar haberin bağlamına dair İbn Hibbân herhangi bir bilgi vermese de eşler arasındaki sıranın kura ile belirlenmesi ve muhayyerliğin keyfiyeti gibi bazı tartışmalı fikhî konularda kendisine merfu rivâyetler hatırlatılması üzerine Ebû Hanîfe'nin kurayı kabul etmeyip yukardaki ifadeyi kullandığı bilgisi bazı kaynaklarda senedsiz bir şekilde yer almaktadır.⁴⁵ Fıkıh

³⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/359.

⁴⁰ Bk. Ebu'l-Ferec Cemalüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-mevdû'ât mine'l-ehâdîşi'l-merfû'ât*, thk. Nureddin Boyacılar (Riyad: Advâü's-Selef, 1997), 3/24.

⁴¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/407.

⁴² Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî (Haydarabad, 1953), 218.

⁴³ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk.

Muhammed 'Abdulmu'îd Hân (Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.), 385; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 8/486 vd.

⁴⁴ Bk. Ebû 'Abdirrahmân 'Abdullah b. Aḥmed b. Hanbel 'Abdullah b. Aḥmed, *es-Sünne*, thk. Muhammed b. Sa'îd b. Sâlim el-Ḳaḥṭânî (Demmam: Dâru İbni'l-Kayyim, 1986), 1/286; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 8/240; Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/530; Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntezam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 8/137-138.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntezam*, 8/137-138.

kitaplarında yer almayan bu rivâyetin bağlamı da düşünüldüğünde haberin aslının, لو أدركني / el-Bettî bana yetişseydi' olduğu fakat sonradan tahrifata uğrayarak لو أدركني رسول الله şekline dönüştüğü yönündeki tespitleri de dikkate almak gerekir.⁴⁶ Zira rivâyetlerin bazen لو أدركني النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ve bazen de لو أدركني رسول الله şeklinde nakledildiği görülmektedir. Başka bir vesileyle Câhız'ın da (öl. 255/869) الوسى kelimesinde aynı yanlışa düşmesi⁴⁷ ve Ebû Hanîfe ile Osman el-Bettî (öl. 143/760) arasındaki kelimî-fikhî tartışmaların malum olması gibi faktörler düşünüldüğünde böyle bir tashifin varlığı hiç de yabana atılacak bir tespit değildir.⁴⁸

2.5. Câfer-i Sâdık'ın Ebû Hanîfe'ye Lanet Okuması

Ali b. Abdilaziz el-Übüllî → Amr b. Muhammed el-Enes⁴⁹ → Ebu'l-Bahteri, Cafer b. Muhammed'in şöyle dediğini haber vermiştir: “Allah'ım, bu nübüvveti biz babamız İbrahim Halîlurrahman'dan, bu Kabe'yi babamız İsmail'den ve bu ilmi dedemiz Muhammed'den (sav) miras aldık. Benim, babalarımın ve dedelerimin laneti Ebû Hanîfe'nin üzerine olsun.”⁵⁰

Haberin kaynağı durumundaki Vehb b. Vehb Ebû'l-Bahterî'yi (öl. 200/816) bizzat İbn Hibbân *el-Mecrûhîn*'ine almış ve şu cümlelerle tanıtmıştır: “Sika râvîlere isnat ederek hadis uyduranlardandı, gece olunca hadis uydurma işiyle uğraşır, onları yazar ve sabahleyin de onları rivâyet ederdi, dolayısıyla ondan rivâyette bulunmak caiz değildir, taaccüp dışında ondan hadis yazmak helal olmaz.” Arkasından da bu zatın uydurduğu rivâyetlere örnekler vermektedir.⁵¹ Ebû'l-Bahterî'nin *kezzâb* ve *metrûk* bir râvî oluşunda münekkid âlimlerin ittifakı vardır.⁵² Dolayısıyla Câfer-i Sâdık'ın (öl. 148/765) Ebû

⁴⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâyeh fi'l-kütübî's-sitte*, thk. 'Avvâme Muhammed, Nemr el-Ḥaṭîb Aḥmed (Cidde: Dâru'l-Kible, 1992), 1/169. Zehebî, ilk dönemlerde harekesiz ve noktasız olduğu için Arapça yazılarda birtakım tashiflerin/hataların oluştuğunu, bunun en bariz örneklerinden birisinin de Câhız tarafından yapılan Osmân el-Bettî'nin en-Nebiyyi şeklindeki tashif olduğunu belirtmektedir. Eserin muhakkiki Avvâme da şöyle demektedir: “Nitekim Câhız'ın düştüğü bu duruma, Ahmed b. Hanbel'in kesin bir dille ifade ettiği gibi sika ravilerden birisi olan Abdulvehhâb b. Abdilmecid es-Sekafî de düşmüş ve el-Bettî kelimesini en-Nebiyy kelimesi haline dönüştürmüştür. Bu hata olayını Târîhu Bağdâd'ında Hatîb anlatmaktadır. Hatîb gibi bir âlim bu tashif olayını kendisi anlattığı halde maalesef aynı musahhaf çirkin ifadeyi Ebû Hanîfe'ye nispet edebilmiştir.”

⁴⁷ Bk. Zehebî, *el-Kâşif*, 1/168.

⁴⁸ Nitekim Kevserî de aynı kanaattedir. Bk. Kevserî, *Te'nîbü'l-Ḥaṭîb*, 150.

⁴⁹ İsim olarak Enes kelimesinde lam-ı tarif bulunmaz, her iki matbu nüshada da bu şekilde yazılı olduğundan el-Üns şeklinde okunabileceğini düşünüyoruz, lakin Amr b. Muhammed isimli raviler arasında bu kelimeyle kayıtlı bir şahsa rastlayamadığımız için tevakkuf ediyoruz.

⁵⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/407.

⁵¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/415.

⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/239-240; İbn Ebî Ḥâtim, *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*, 9/25; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 8/333.

Hanîfe'ye lanet okuduğu yönünde yukarıda Ebû'l-Bahterî'nin naklettiği haber mevzudur/uydurmadır.

2.6. Ebû Hanîfe'nin Ölüm Haberine Süfyân es-Sevrî'nin Sevinmesi

Muhammed b. el-Kâsım b. Hâtım → el-Halil b. Hind, Abdussaamed b. Hassan'ın şöyle anlattığını haber vermiştir: “*Süfyân es-Sevrî ile Mekke'de (kabede) olduğun altında idim, bir adam geldi, Ebû Hanîfe'nin öldüğünü söyledi. Süfyân “Git de İbrahim b. Tahmân'a haber ver” dedi. Gönderdiği adam geri geldi ve İbrahim'in uyduğunu söyledi. “Yazıklar olsun, git haber ver ve müjdele, bu ümmetin fitnecisi öldü. Vallahi İslam ümmeti içinde ondan daha uğursuzu doğmamıştır. Ebû Hanîfe İslam'ın iplerini lime lime doğramada Kahtabe et-Tâ'nin kılıcından daha keskindir” ifadelerini kullandı.*⁵³

Âdem b. Mûsâ → Muhammed b. İsmâil el-Buhârî → Nuaym b. Hammâd → Ebû İshâk el-Fezârî, Süfyân es-Sevrî den şöyle işittiğini söylemiştir; Süfyân'a Ebû Hanîfe'nin ölüm haberi verilince o şöyle dedi: “*Allâh'a hamd olsun, Müslümanlar ondan kurtuldu. İslam'ı lime lime doğruyordu.*”⁵⁴

Aynı haberi iki ayrı tarik ile ve farklı lafızlarla Süfyân'dan nakleden İbn Hibbân'ın ilk rivâyetinde yer alan el-Halil b. Hind'i İbn Hibbân *es-Sikât*'ına almış fakat hata yaptığını ve muhalefet ettiğini söylemiştir.⁵⁵ Aynı değerlendirmeyi İbn Hacer de yapmış ama o da aktardığı bu bilgiyi *es-Sîkât'a* dayandırmıştır.⁵⁶ Kaynaklarda başkaca da bir değerlendirme ya da rivâyetine rastlayamadık. Bu durumda bu râvî hem zabtı itibariyle kusurlu olması hem de *mechûl* olması sebebiyle zayıf olup naklettiği haberin hüccet değeri yoktur. Haberin senedinde yer alan diğer bir râvî Muhammed b. el-Kâsım b. Hâtım ise *el-Mecrûhîn'de* iki yerde Ebû Hanîfe'nin cerhine yönelik rivâyetlerde adı geçmekte, bunun dışında yalnızca *Târîhu Bağdâd'ta* ismi zikredilmekte⁵⁷ fakat orada da adalet veya cerhine dair bir ifade bulunmamaktadır. Mevcut bu bilgilere göre râvî *mechûlü'l-hâldir*.⁵⁸ Neticede söz konusu iki râvîden dolayı bu haber zayıftır, delil değeri yoktur.

⁵³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/407.

⁵⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/407.

⁵⁵ İbn Hibbân, *es-Sîkât*, 8/231.

⁵⁶ Ebû'l-Faḍl Ahmed b. 'Alî el-'Asḳalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, nşr. Dâiratü'l-Ma'rif en-Nizâmiyye Hindistan (Beyrut, 1971), 2/411.

⁵⁷ Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/296.

⁵⁸ “Kendisinden iki veya daha fazla güvenilir râvî rivayette bulunduğu halde hadisçiler arasında tanınmayan ve hakkında herhangi bir cerh-ta'dîl hükmü olmadığından durumu bilinmeyen râvîye *mechûlü'l-hâl* denmektedir. Bk. Emin Aşıkutlu, “Meçhul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/287.

İkinci rivâyeti ise İbn Hibbân, Buhârî'nin senediyle ama lafız farklılığıyla nakletmiştir. Buhârî'nin Ebû Hanîfe biyografisinde yer verdiği iki rivâyetten birisi olan bu habere el-Fesevî de *Târîh*'inde yer vermiştir.⁵⁹ Her üç kaynakta da ortak râvî Nuaym b. Hammâd'tır ki her ne kadar Kütüb-i Sitte'de birkaç rivâyeti bulunsa da⁶⁰ bu zatı Nesâî zayıf görmüş,⁶¹ Yahya b. Main *leyse bişey* diyerek hata ve vehminin fazla olması sebebiyle sika olmadığını belirtmiş ve Dârekutnî de ona iştirak etmiştir.⁶² İbn Hacer ise onun sünneti güçlendirmek için *hadis uydurduğunu*, Ebû Hanîfe ve ehli reyî kötölemek için *yalan söylediğini* kaydetmiştir.⁶³ Bu durumda söz konusu haber en hafif değerlendirmeyeyle zayıf olup delil değeri yoktur.

2.7. Muhammed b. Âmir et-Tâî'nin Rüyâsı

Doğrulama ve yalanlama imkânı bulunmadığından ve yalnızca sahibini ilgilendireceğinden rüya ile herhangi bir ilim gerçekleşmeyeceği açık olmasına rağmen İbn Hibbân bir cerh belgesi olarak takdim ettiği için isnadına kısaca göz atmak faydalı olacaktır: Haber şöyledir: Abdülkebir b. Ömer el-Hattâbî → Ali b. Cündüb, Muhammed b. Âmir et-Tâî'nin şunu anlattığını haber vermiştir: *Kendimi sanki (rüyada) Dimeşk mescidinin merdivenlerinde insanların arasında dikilmiş vaziyette gördüm. Aniden ortaya çıkan bir şeyh başka bir şeyhin yakasına yapıştı ve "Ey insanlar! bu Muhammed'in dinini değiştirdi" diyordu. Ben yanımdaki birine bu iki şeyhin kim olduklarını sordum. O da "Şu Ebû Bekr Sıddîk'tır, Ebû Hanîfe'nin yakasına yapışıyor"* dedi.⁶⁴

Kimlik bilgileri de dahil olmak üzere rüya sahibi et-Tâî hakkında yegâne bilgi yine İbn Hibbân'ın *es-Sikât'tında* "âbid bir şahıstır"⁶⁵ ifadesi olup bunun dışında kaynaklarda ne cerh veya ta'diline ne de kimliğine dair bir bilgi bulunmaktadır. Hatta et-Tâî hiçbir

⁵⁹ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *ed-Du'afâu's-şagîr*, thk. Ebû 'Abdullah Aḥmed b. İbrahim b. Ebi'l-'Ayneyn (Mektebetü İbn Abbas, 2005), 132. Diğer rivayet ise, Ebû Hanîfe'nin başka şehirlere gittiği halde Medîne'ye gitmemesinin sebebi olarak Muhammed b. Mesleme'nin şöyle dediği haberdur: Rasûlullah (sav) Deccâlın ve Taûnun Medîne'ye giremeyeceğini söylemiştir ki Ebû Hanîfe deccalların başıdır. Fesevî rivayeti için Bk. Ya'kûb b. Süfyân el-Fârisî el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 2/785.

⁶⁰ Bu zattan Buhârî ile İbn Mâce ikişer ve Müslim bir hadis rivayet etmiştir.

⁶¹ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, nşr. Muhammed İbrahim Zâyid (Halep: Dâru'l-Vâî, 1396), 101.

⁶² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în b. 'Avn İbn Ma'în, *Su'âlâtü İbnü'l-Cüneyd li Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în*, thk. Aḥmed Muhammed Nur Seyf (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1988), 168; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/169-170.

⁶³ Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Asḳalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 1993), 10/465; İbn 'Abdilber, *Üç Büyük İmamın Faziletleri*, 285. Ayrıca Nuaym b. Hammâd'ın biyografisi için bk. Alî Çelik, "Nuaym b. Hammâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/219.

⁶⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/407.

⁶⁵ İbn Hibbân, *es-Şikât*, 9/70.

hadisin rivâyetinde râvî olarak yer almadığından İbn Hibbân *es-Sikât*'ında bu zatın sika oluşunu yalnızca mezkûr rüya haberiyle izah etmiştir ki bu durum, sırf söz konusu rüya haberini muteber hale getirmek için et-Tâî'yi *es-Sikât*'ına aldığı izlenimi vermektedir. İbn Asakir'in "Muhammed b. Âmir'in Dimeşk'a gelip gelmediği belirsizdir, Dimeşk Mescidi meşhur olduğu için anlatılardan bu mescidin merdivenleri rüyasına girmiş olabilir" şeklindeki ifadesi de fevkalade dikkat çekici bir bilgidir.⁶⁶ Ali b. Cündüb'ün de (öl. 268/882) bu haber haricinde ne bir rivâyetine ne de güvenilirliğine ve kimliğine dair bilgi söz konusudur. Yalnızca *en-Nevâdir* adında bir eserinin olduğundan bahsedilmektedir.⁶⁷ Dolayısıyla yukarıdaki rüya haberi, et-Tâî'nin *mechûl* olması sebebiyle rivâyet kaideleri bakımından da zayıftır.

2.8. Namazda Son Oturuşla İlgili Merfu Bir Haberi Dikkate Alması

Zekeriyya b. Yahya es-Sâcî → Ahmed b. Sinân el-Kattân, Ali b. Âsım'ın şöyle anlattığını haber vermiştir: *Ebû Hanîfe'ye, İbrahim b. Alkame'nin Abdullah'tan -İbn Mes'ûd'tan- naklen Nebî'nin (sav) kendilerine beş rekât namaz kıldırıldığını ve selamdan sonra da iki defa secde yaptığını söyleyince, Ebû Hanîfe şöyle dedi: Şayet dördüncü rekâta oturmamış olsaydı bu şekildeki namaz tamam olmazdı, bunu söylerken de yerdeki bir şeyi gösterip onu aldı ve attı.*⁶⁸

Haberin kaynağı olan Ebû'l-Hasen Ali b. Âsım b. Suheyb'in (öl. 201/817) *fuhşu'l-ğalat/hatası çok ve sû'u'l-hıfz* olduğu, bunun kendisine söylendiğinde ise kabul etmeyip hatalarında ısrar etmesi sebebiyle rivâyetlerinin terk edildiği münekkitlerce ifade edilmiş ve İbn Hibbân da mecrûh râvîler arasına yerleştirmiştir.⁶⁹ Buna göre söz konusu haber metrûktür. İlginç olan ise İbn Hibbân kendisi de Ali b. Âsım'ı mecrûh gördüğü halde haberine sarılmasıdır.

2.9. İhram Bulamayanın Elbise Giyebileceğine Dair Hadisi Önemsememesi

Hasen b. Süfyân eş-Şeybânî → İbrahim b. Haccâc, Hammâd b. Zeyd'in haber verdiği uzunca bir rivâyette şunları haber verdiğini anlatmaktadır: Hammâd Mekke'de Ebû

⁶⁶ Ebu'l-Kâsım 'Ali b. Hasen İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, thk. 'Ömer b. Ğarâme el-'Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1995), 53/288.

⁶⁷ 'Umer Ridâ Keħħâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru lhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1957), 5/54.

⁶⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/407.

⁶⁹ Bk. Buħârî, *ed-Du'afâu's-şagîr*, 99; Buħârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 6/290; Nesâî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 76; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/89; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 6/325; Şu'ayb el-Arnâvût, Beşşâr 'Avvâd Ma'ruf, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 3/47.

Hanîfe ile otururken birisi gelerek ihramlının mest veya pantolon giymesinin hükmünü sormuş ve Ebû Hanîfe “Sana dem gerekir” cevabını vermiştir. Soruyu soran adam giyebilecek terlik veya izarı olmadığını söylemesine rağmen Ebû Hanîfe “fark etmez” deyince Hammâd, Hz. Ömer ve İbn Abbas’tan nakledilen “İzâr bulamayan kişi için pantolon, terlik bulamayan kişi için de mest-ayakkabı vardır”⁷⁰ hadislerini okumuştur. Fakat Ebû Hanîfe eliyle sanki hadisi önemsemez işareti yapmıştır. Bunun üzerine Hammâd kalkıp Haccâc b. Ertâh’ın yanına giderek durumu anlatmış ve o da aynı merfu hadisler ile Hz. Ali’nin aynı yöndeki fetvasını okuyarak zaruret halinde terlik yerine ayakkabı ve izar yerine pantolon giymenin dem gerektirmeyeceğini söylemiştir. Hammâd’ın ‘arkadaşınız Ebû Hanîfe bu konuda şöyle şöyle demesine ne dersin?’ sözüne karşılık ise Haccâc “O da kim? Kimin arkadaşı? Allah onu çirkinleştirsin” cevabını vermiştir.⁷¹

Bu rivâyeti İbn Hibbân öncesinde Abdullah b. Ahmed ve sonrasında da Hatîb el-Bağdâdî nakletmektedir.⁷² Kevserî’nin senedde bulunan İbrahim b. Haccâc’ın Kaderî ve Haccâc b. Ertât’ın da ne dediğinden haberi olmayan çok konuşan biri olduğunu söyleyerek haberi zayıf görmesine,⁷³ sened açısından düşünüldüğünde haberin sika râvîler tarafından nakledilmesi ve senedin sıhhatini etkileyecek başka bir kusurun bulunmaması sebebiyle katılmanın pek de mümkün olmadığı görülmektedir.

2.10. Hürriyete Kavuşturmanın Mehir Olarak Kullanılabileceğini Söylemesi

Ahmed b. Ubeydullah, Ali b. Harb vasıtasıyla Ali b. Âsım’ın şöyle anlattığını haber vermiştir: Ebû Hanîfe’ye, cariyesini âzat ettikten sonra onunla evlenip âzat edilmesini evliliğinin mehri sayan adamın durumu nedir? bu konuda ne dersin? dedim. Ebû Hanîfe de “Bu caiz değildir” dedi. Bunun üzerine beni ve Abdulaziz b. Suheyb’i nasıl bildiğini sordum ve “Sika” cevabını verince ona Abdulaziz b. Suheyb’in Enes b. Mâlik’ten naklettiği şu haberi okudum: “Hz. Peygamber (sav) eşi Safiyye’yi (ra) âzat etti, sonra da hürriyetine

⁷⁰ Hadis için bk. Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. ‘İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buḥârî, *el-Câmi’u’l-müsnedü’s-şâhîḥu’l-muḥtasar min umûri Rasûlillâhi şallallâhü ‘aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Muḥammed Zühreir b. Nâsır (Beyrut: Dâru Tavkî’n-Necât, 1422), “Cezâu’s-sayd”, 13 (no. 1841); Ebu’l-Ḥuseyn Müslim b. el-Ḥaccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Müsnedü’s-şâhîḥu’l-muḥtasar mine’s-sünen bi nakli’l-adli anî’l-adli an Rasûlillâh şallallâhü ‘aleyhi ve sellem*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, t.s), “Hac”, 1 (no. 4).

⁷¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/408.

⁷² ‘Abdullah b. Aḥmed, *es-Sünne*, 1/1200; Ḥatîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, 15/530.

⁷³ Bk. Kevserî, *Te’nîbü’l-Ḥatîb*, 186-187.

kavuşmasını onun mehri saydı.”⁷⁴ Bunun üzerine Ebû Hanîfe şöyle dedi: “Hiç olmazsa düşük bir değeri olan bir yüzüğün mehir olarak verilmesini arzu ederdim.”⁷⁵

Rivâyette Ebû Hanîfe'ye soruyu soran ve diyaloga giren kişi olan Ebû'l-Hasen Ali b. Âsım b. Suheyb daha önce geçen 'son oturuşu yapmayanın namazı yoktur' rivâyetinin de kaynağı olup münekkitlerce *fuşu'l-ğalat/hatası çok* ve *sû'u'l-hıfz* olduğundan metrûk olarak değerlendirildiğini, ayrıca bizzat İbn Hibbân tarafından da mecrûh görülerek *el-Mecrûhîn*'e dahil edildiğini belirtmiştir. Ali b. Harb'in bu rivâyet dışında Ali b. Âsım'dan herhangi bir rivâyetine rastlanmaması ve biyografilerinde aralarında bir hoca-öğrenci ilişkisi olduğuna dair hiçbir bilginin yer almaması da çok ciddi bir problemdir. Neticede muhtevasının bir tenkit olarak görülüp görülemeyeceği bahs-i diğere olmakla birlikte rivâyet sened açısından metrûktür.

2.11. Halîta İçmekte Beis Görmemesi ve Yasak Oluşuna Dair Okunan Rivâyetleri Dikkate Almaması

Muhammed b. Ahmed b. Ebî Avn er-Rayyânî → Alî b. Hucr, Dâvud b. ez-Zibrigân'ın şöyle anlattığını nakletmiştir: Rivâyet Ebû Hanîfe ile Dâvud b. ez-Zibrigân arasında geçen oldukça uzun bir münazaranın hikayesinden oluşmaktadır. Soru üzerine Ebû Hanîfe, hocası Hammâd'ın İbrahim en-Nehâî'den aktardığı bilgiyi dikkate alarak temr (kuru hurma) ve büsr (ham hurma) karışımında bir beis görmediğini söylemiş, Zibrigân ise bunu yasaklayan merfu hadis bulunduğu halde nasıl olup da Nehâî'nin sözüyle ihticac ettiğini sormuş, Ebû Hanîfe cevaben kendisine İbn Ömer'in de mezkûr karışımı kullandığı yönünde bilgi ulaştığını söylemiştir. İbn Ömer'in bunu karın ağrısından dolayı bir defa yaptığını söyleyerek Zibrigân'ın bazı karşı deliller ileri sürmesi karşısında Ebû Hanîfe aklî yönden de kendi görüşünü temellendirmeye çalışmıştır.⁷⁶

Rivâyet içeriğinin tamamen yönleme dayalı bir hadis tartışmasından ibaret olsa da İbn Hibbân bunu Ebû Hanîfe'nin hadis bilgisinin az olduğu ve başka delilleri hadislere tercih ettiği yönündeki iddiasını tefsir sadedinde nakletmektedir. Bizi burada ilgilendiren yönü ise yalnızca böyle bir diyalogun varlığını ortaya koyma iddiasındaki haberin makbul bir senede sahip olup olmadığıdır. Ebû Hanîfe ile münakaşaya giren Ebû Amr Dâvud b. ez-Zibrigân er-Rakkâşî el-Basrî (öl. 180/797) hakkında Yahya b. Maîn *leyse bi'sey*, Ali b.

⁷⁴ Hadis için bk. Buḥârî, “Nikâh”, 14 (no. 5086); Müslim, “Nikâh”, 14 (no. 1365).

⁷⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/408.

⁷⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/409-410.

Medînî *hadiste çok zayıf*, Cüzcânî *kezzâb* ifadesini kullanırken, Ebû Zür'a ve Ebû Dâvud *metrûkul hadis*, İbn Adîy *zayıf* ve Nesâî de sika değildir hükmünü vermişlerdir.⁷⁷ İbn Hibbân da bu zata *el-Mecrûhîn'de* yer vererek onun hakkında ulemanın ihtilafa düştüğü notunu düştükten sonra ez-Zibrigân'ın vehminin ve hatasının çokluğu sebebiyle teferrüd ettiği rivâyetlerin hüccet alınamayacağını ifade etmiştir.⁷⁸ Dolayısıyla haberin kaynağı olan ez-Zibrigân'ın *kezzâb* ve *metrûkü'l-hadîs* olması hasebiyle söz konusu rivâyet uydurma veya en azından metrûk olup hiçbir şekilde delil olabilme niteliğini haiz değildir.

2.12. Enes'in Kısasa Dair Bir Rivâyetine Hezeyan Demesi

Zekeriyya b. Yahya es-Sâcî → 'İsmet b. Muhammed → Abbas b. Abdülazim → Ebû Bekir b. Ebû Esved, Bişr b. Mufaddal'ın şöyle anlattığını haber vermiştir: Ebû Hanîfe'ye, Şûbe'nin Hişam b. Yezid b. Enes tarikiyle Hz. Enes'in "Yahudi bir adam, bir cariye'nin başını iki taş arasında ezerek öldürdü, Rasûlullah da o Yahudi'nin başını ezdi (ezilmesini emretti)" şeklindeki rivâyetini aktarınca Ebû Hanîfe "Bu hezeyandır" dedi.⁷⁹

Enes b. Mâlik'in bu ifadesi Kütüb-i Sitte'nin tamamında rivâyet edilmekte, Tirmizi'ye göre Ahmed b. Hanbel ile İshâk b. Râhuye ve bazı âlimlerin ameli bu yönde olmasına karşın bazı ilim ehli kılıçtan başkasıyla kısas olmayacağı görüşündedirler.⁸⁰ Bizim konumuz açısından ise haberin Ebû Hanîfe ile alakalı kısmı olup senedde yer alan 'İsmet b. Muhammed'in *kezzâb*/yalancı olması sebebiyle mevzudur/uydurma olmasıdır. Zira bu zatı İbn Adî ile Dârakutnî *münkeru'l-hadîs ve metrûk* olarak değerlendirirken İbn Ma'în yalancı ve hadis uydurucusu/*هذا كذاب يضع الحديث* şeklinde tavsif etmiştir.⁸¹ Bu sebeple söz konusu haber rivâyet kriterleri açısından uydurma bir rivâyettir.

2.13. Rivâyet Edilen Evsafi Belirsiz Merfu Bir Hadise Hurafe Demesi

⁷⁷ İclî, *eş-Şikât*, 1/340; Ebû Zekeriyâ Yahya İbn Ma'în, *Târîhu İbn Ma'în (Rivâyetu'd-Dûrî)*, nşr. el-'Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî (Kahire: Dâru'l Fârûk, 2013), 4/253; Ebû Zür'a er-Râzî, *ed-Đu'afâ' li Ebî Zür'a ve Ecvîbetuh 'alâ esileti'l-Berzâ'î (Ebî Zür'a ve cühûduh fi's-sünne ile birlikte)*, 2/429; 'Ukaylî, *ed-Đu'afâ'ü'l-kebîr*, 2/34; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/413; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 3/364; Haţîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/864; Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî el-Cüzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, thk. 'Abdul'alîm 'Abdul'azîm el-Bestevî (Faysalabad: Hadis Akademisi, ts.), 17/145; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimesşk*, 17/145.

⁷⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/292.

⁷⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/410.

⁸⁰ Hadis için bk. Buḥârî, "Talâk", 30 (no. 5295); Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen* (Riyad: Dâru's-Selâm, 1419), "Diyet", 24 (no. 2665); Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *el-Câmî'u'l-muhtaşar mine's-sünen an Rasûlillâh ve ma'rifetu's-şahîh ve'l-ma'lûl ve mâ 'aleyhi'l-'amel*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), "Diyet", 6 (no. 1394).

⁸¹ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 7/89; Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Ömer b. Aḥmed ed-Dârakutnî, *el-İlelü'l-Vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynu'l-lâh, Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Debbâsî (Riyad-Demmâm: Dâru Taybe-Dâru İbnü'l-Cevzî, 1405), 4/13; Haţîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/224.

Es-Sekafî → Muhammed b. Sehl b. Asker → Ebû Salih el-Ferrâ, Ebû İshâk el-Fezârî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: Ebû Hanîfe'nin yanındayken bir adam gelip soru sordu ve o da cevapladı. Bunun üzerine ben 'Ama Hz. Peygamber şöyle şöyle söylüyor' deyince Ebû Hanîfe 'Bu, hurafe bir hadistir' cevabını verdi.⁸²

Bu rivâyet, râvîlerinin sika olmaları ve senedin muttasıl olması sebebiyle sened açısından makbuldür. Fakat kendisine okunan hadisin ve rivâyet keyfiyetinin nelîği bilinmediğinden Ebû Hanîfe'nin 'hurafe' ifadesini yorumlama imkânı yoktur.

2.14. Evsafî Belirsiz Merfu Bir Haber İçin 'Üzerine Bevlet Gitsin' Demesi

Fadl b. Hasen → Yahya b. Abdullah b. Mâhân, İbn Uyeyne'nin şöyle dediğini anlatmıştır: Ebû Hanîfe'ye Hz. Peygamber'den (sav) hadis rivâyet ettim ve o "Bunun üzerine bevlet gitsin" dedi.⁸³

Bir önceki haberde olduğu gibi burada da Ebû Hanîfe'ye okunduğu ileri sürülen hadisin ne olduğu bilinmemektedir. Haberi İbn 'Uyeyne'den nakleden Yahya b. Abdullah b. Mâhân'ın bâtil ve münker rivâyetleriyle bilinen Muhammed b. Said'ten rivâyetlerde bulunduğu ve bu sebeple *lâyühteccü bih* olduğu, hatta uydurma bir rivâyetin isnadında yer aldığı, İbn Adî'nin ise bu râvîyi *müttehem bi'l-kizb* olarak nitelediği ve İbn Uyeyne ile görüşmediğini söylediği münekkit alimlerce ifade edilmiştir.⁸⁴ Fadl b. Hasen ise sikadır.⁸⁵ Netice itibarıyla bu haber, senedindeki inkıtanın yanı sıra yalancılıkla itham edilen bir râvînin varlığı sebebiyle metrûk ve münkerdir.

2.15. Meclis Muhayyerliğiyle İlgili İbn Ömer'in Mevkuf Haberine Recez/Ricz Demesi

Sâci → Saîd b. Muhammed → Abbas el-Anberî → Ebû Bekir b. el-Esved, Bişr b. Mufaddal'ın şöyle dediğini anlattı: Ubeydullah b. Ömer bize Nâfi'den İbn Ömer'in şöyle dediğini rivâyet etti: "Alıcı ile satıcı birbirlerinden ayrılmadıkları sürece muhayyerdirler." Ebû Hanîfe "Bu recez/riczdir" dedi.⁸⁶

⁸² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/410.

⁸³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/410.

⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 3/28; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/344, 6/265; Velîd b. Ahmed ez-Zübeyrî vd., *el-Mevsû'âtü'l-müeyyere fî terâcim eimmeti't-tefsîr* (Manchester: Mecelletü'l-Hikme, 2003), 3/2825.

⁸⁵ Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/342.

⁸⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/411. Recez, nazım ve mûsikiyle alâkalı bir terim olup belirli konulara tahsis edilmiş şiir nevelerinden birinin adıdır. Ricz ise maddi - mânevi pislik demektir. Bağlamdan hareketle kelimenin ikinci anlamda kullanıldığını varsayıyoruz.

Kütüb-i tis'a başta olmak üzere temel hadis kaynaklarının hepsinde merfu ve mevkuf şekillerde yer alan "Alıcı ile satıcı birbirlerinden ayrılmadıkları sürece muhayyerdirler" rivâyetinin sıhhatinde ve mamulün bih oluşunda ne hadisçiler ne de fukaha arasında bir ihtilaf söz konusudur. İhtilaf, rivâyetin delaletinde olup meclis muhayyerliğinin bedenen ayrılma ile mi yoksa alış-verişin tamamlandığını bildiren söz ve tutumla mı sona ereceği noktasındadır.⁸⁷ Bahis konusu rivâyetin onlarca merfu ve mevkuf tariki arasında "Bişr b. Mufaddal → Ubeydullah b. Ömer → Nâfi → İbn Ömer" şeklindeki senedle nakledilmiş bir tariki mevcut değildir.⁸⁸ Yani mezkûr haber bu senetle yalnızca *el-Mecrûhîn*'de yer almaktadır. Diğer taraftan İbn Hibbân'ın bu senedinde yer alan Saîd b. Muhammed el-Verrâk es-Sekâfi hakkında Yahya b. Ma'în *leyse bi'sey'in/sika değildir* demiş⁸⁹ ve İbn Adî de örnek rivâyetler eşliğinde bu zatın zayıf olduğunu ortaya koymuştur.⁹⁰ Mezkûr râvî hemen bütün münekkitlerce *zayıf, metrûk, leyse bi sika, leyse bişey, münkeru'l-hadis ve Vâhin* gibi ifadelerle cerh edilmiştir.⁹¹ Bütün bunlara rağmen İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ına alarak sika olarak değerlendirmiştir.⁹²

Sonuç olarak bahis konumuz olan haber hem isnadında aşırı zayıf bir râvînin bulunması hasebiyle zayıf hem de meclis muhayyerliği rivâyetinin *el-Mecrûhîn* dışında mevkuf ya da merfu olsun hiçbir kaynakta Bişr b. Mufaddal → Ubeydullah b. Ömer → Nâfi → İbn Ömer tarikinin yer almaması sebebiyle sika râvîlerin isnadının hilafına bir senetle nakledilmiş olmasından dolayı münkerdir.

2.16. Humeydî'nin Mescid-i Haram'da Ebû Hanîfe Adını Ağzına Almaması

Hasen b. Osman b. Ziyâd, Muhammed b. Mansûr el-Cevvâr'ın şunu anlattığını haber vermiştir: Mescid-i Haram'da Humeydî'yi *Kitâbü'r-reddi 'alâ Ebî Hanîfe*'yi okurken gördüm ve "Bazı insanlar şöyle dedi/قال بعض الناس" diyordu. Ona neden böyle dediğini sorunca "Mescid-i Haram'da onun adını söylemekten hoşlanmıyorum" cevabını verdi.⁹³

⁸⁷ Bk. Tirmizî, "Buyu", 26.

⁸⁸ Rivâyetin isnad şeması için bk. Serkan Başaran, "Muhteva-Yorum İlişkisi Bağlamında Alışverişte Meclis Muhayyerliği Hadîsi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2018), 161.

⁸⁹ İbn Ma'în, *et-Târîh*, 3/263; Buḥârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 3/515; Nesâî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 53; 'Uḳaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, 2/117.

⁹⁰ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 4/459-461.

⁹¹ Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 2/181; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/48-50; Şemsüddîn Muhammed b. Aḫmed b. Osmân ez-Zehabî, *el-Müntekâ fi serdi'l-kunâ*, thk. Muhammed Şâlih 'Abdulazîz el-Murâd (Medine: el-Meclisü'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1408-1987), 1/178.

⁹² İbn Hibbân, *es-Şikât*, 6/374.

⁹³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/411.

İbn Hibbân'ın haberi duyduğu kişi olan Hasen b. Osman b. Ziyâd hakkında cerhin en ağır ifadeleri olan *yeda'u'l-hadîs*, *kezzâb* ve *yesriku'l-hadîs* yani hadis uydurucusu, yalancı ve hadis hırsız ifadeleri kullanılmış ve ismi mevzuat kitaplarında yer almıştır.⁹⁴ O halde yukarıdaki rivâyet, Hasen b. Osman tarafından *el-Müsned* sahibi Humeydî'ye (öl. 219/834) yamanmış uydurma bir haberdir.

2.17. İbnu'l-Mübârek'in Hiyel Sebebiyle Ebû Hanîfe'yi Dolaylı Tekfiri

Muhammed b. Abdurrahman el-Fakîh → Muhammed b. Ahmed b. Hakîm eş-Şeybânî → Ebû İshâk et-Tâlekânî, Abdullah İbnu'l-Mübârek'in şöyle dediğini haber vermiştir: “Yanında *Kitâbü'l-Hiyel* olan -yani onunla amel edeni kastediyor- kişi kâfirdir, eşi ondan bain talakla ayrılır ve haccı da batıldır. Falan (Ebû Hanîfe'yi kastederek) şöyle dedi: Şayet birisi eşine zihar yapsa da sonra irtidat etse onun üzerinden zihar kefareti sakıt olur, yine şayet bir adamın başına böyle bir şey gelse de ona birileri 'zihar kefaretinin düşmesi için sen de böyle yap' derse aynı şekilde bunu yapan kâfir olur, eşinden ayrılır ve haccı da geçersiz olur.”⁹⁵

Haberin kaynağı olan ve anlattığı hikâyede isim geçmediği halde adeta niyet okuyuculuğu yaparak İbnü'l-Mübârek'in Ebû Hanîfe'yi kastettiğini ileri süren Ebû İshâk İbrahim b. İshâk b. İsa el-Bünânî et-Tâlekânî (öl. 214/829) ircâ ile itham edilmiştir.⁹⁶ Bizzat İbn Hibbân tarafından sika olduğu söylenmekle birlikte çokça hatasının ve muhalefetinin bulunduğu tespiti yapılmıştır.⁹⁷ *Târîhu'l-Bağdâd'ta* bu haberin yine Ebû İshâk et-Tâlekânî yoluyla gelmiş iki farklı târîki bulunmakta ve birisinde açıkça “Kim Ebû Hanîfe'nin *Kitâbü'l-Hiyel*'ine bakarsa” şeklinde sarîh ifade yer almaktadır.⁹⁸ Yani bu haberde yer alan İbnu'l-Mübârek'in ifadelerini yalnızca et-Tâlekânî nakletmiş olup bu haliyle ferd veya garîbtir. Çok hata yaptığı ve muhalefet ettiği de dikkate alındığında sened açısından haberin makbul olduğunu söyleme imkânı yoktur. Ebû Hanîfe'nin hiyel kitabı telif ettiğine dair hiçbir güvenilir verinin olmaması hatta her fırsatta hiyelden

⁹⁴ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 3/207-209; Ebu'l-Ferec Cemalüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî İbnü'l-Cevzî, *eḍ-Ḍu'afâ' ve'l-metrûkûn*, thk. Ebu'l-fidâ 'Abdullâh, 1986, 1/205; Ebu'l-Faḍl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *el-Le'âli'l-maşnû'a fi'l-aḥbâri (ehâdîsi) l-mevḍû'a*, thk. Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/336.

⁹⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/411.

⁹⁶ Ebû Zur'a er-Râzî, *eḍ-Ḍu'afâ' li Ebî Zur'a ve Ecvîbetuh 'alâ esileti'l-Berzâ'i (Ebî Zur'a ve cühûduh fi's-sünne ile birlikte)*, 2/544; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/41.

⁹⁷ İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 8/68.

⁹⁸ Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/555, 556.

nehyetmesi,⁹⁹ söz konusu haberi iyice sorunlu hale getirmektedir. Son olarak ifade etmek gerekir ki Ebû Hanîfe'ye sevgisini ve saygısını şiirlere döküp onun ilmini engin denizlere benzeten ve “ölümü musîbetimizdi”¹⁰⁰ diyen İbnü'l-Mübârek ile İbn Hibbân'ın naklettiği bu haberdeki İbnü'l-Mübârek'in aynı kişi olması kanaatimizce mümkün değildir.

2.18. Süfyân es-Sevrî'nin Ebû Hanîfe'yi Sikâ ve Me'mun Olarak Görmemesi

Sekafî → el-Hasen b. es-Sabbâh → Müemmil b. İsmâil, Süfyân es-Sevrî'nin şöyle dediğini haber vermiştir; Ebû Hanîfe sika ve me'mun değildir.¹⁰¹

Haberi Sevrî'den aktaran Müemmil b. İsmâil (öl. 205/821) her ne kadar bazı hadisçiler tarafından *sika ve sadûk* olarak görülse de Buhârî ve Müslim onun *metrûkü'l-hadîs* olduğunu ve bu zatın kitaplarını gömdükten sonra hıfzından aktardığı rivâyetlerde çok hata yaptığını ifade etmektedirler.¹⁰² Buhârî ve Ebû Dâvûd'un ricâlinden olan Hasen b. Sabbâh (öl. 247/862) hakkında da hem sika hem de *sadûk* ve *leyse bilkaviyyi* değerlendirmeleri mevcuttur.¹⁰³ Haberi destekleyecek yani Süfyân'ın böyle bir ifadesini nakleden başkaca bir tarik olmaması sebebiyle ve seneddeki Müemmil'den dolayı bu haberi zayıf olarak değerlendirmek gerekmektedir. Ebû Yûsuf'un “Süfyân es-Sevrî, Ebû Hanîfe'yi benden daha fazla takip ederdi”¹⁰⁴ ifadesi de Müemmil'in rivâyetine dair kanaatimizi güçlendirmektedir.

2.19. Ebû Hanîfe'nin Görüşlerini Terke Dair İbrahim b. Tahmân'ın Mektubu

Yâkup b. Muhammed el-Muğrî → Ahmed b. Seleme → Hüseyin b. Mansûr, Mübeşşir b. Abdullah b. Rezm¹⁰⁵ en-Neysâbü'rî'nin şöyle naklettiğini haber vermiştir; İbrahim b. Tahmân bize Irak'tan yazdığı mektupta, “Benden, Ebû Hanîfe'ye ait yazdığınız görüşleri silin” dedi.¹⁰⁶

⁹⁹ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Aşl*, nşr. Muhammed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hâzım, 2012), 1/62; Kevserî, *Te'nîbü'l-Ḥaṭîb*, 240-241.

¹⁰⁰ İbn 'Abdiberr, *Üç Büyük İmamın Faziletleri*, 220-221; Bk. Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, 15/469-470; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, nşr. Muhammed Zâhid Kevserî (Haydarabad: Mârifetü'n-Nûmâniyye, 1408), 30.

¹⁰¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/411.

¹⁰² Bk. Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/230; Ebû Zur'a er-Râzî, *eḍ-Ḍu'afâ li Ebî Zur'a ve Ecvîbetuh 'alâ esileti'l-Berzâ'i (Ebî Zur'a ve cühûduh fi's-sünne ile birlikte)*, 2/403; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/177-178.

¹⁰³ Nesâî, *leyse bi'l-kaviyy demektir*. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 6/194; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bücâvî (Beyrut, 1963), 1/499; Ebû'l-Faḍl Ahmed b. 'Alî el-'Askalânî İbn Hâcer, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed 'Avvâme (Suriye: Dârü'r-Rüşeyd, 1986), 161.

¹⁰⁴ Bk. İbn 'Abdiberr, *Üç Büyük İmamın Faziletleri*, 211-212.

¹⁰⁵ Bütün baskılarda bu şekilde yer almış, fakat doğrusu *Razîn* olmalıdır.

¹⁰⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/411.

Haberin senedindeki diğer râvîler sika olmakla birlikte İbn Hibbân'ın hocası durumundaki Yâkub b. Muhammed el-Muğrî ile ilgili *el-Mecrûhîn*'deki bu haber dışında ne hayatına dair bir ize ve ne de başka bir rivâyetine rastlanmaktadır. Buna göre el-Muğrî *mechûldür*. Diğer taraftan mektup sahibi İbrahim b. Tahmân (öl. 163/779) Hanefi tabakat kitaplarında mezhep mensubu olarak zikredilmekte¹⁰⁷ ve mezhebe dair hiçbir eserde mektupta bahsedilen anlamı ihsas ettirecek herhangi bir bulgu mevcut değildir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin ölümüne es-Sevrî'nin sevindiğine dair daha önce geçen rivâyet ile bu haber birlikte değerlendirildiğinde her ne kadar önemi tartışılır olsa da İbn Tahmân'ın Ebû Hanîfe'ye karşı belirli bir tavır içerisinde olduğunu söylemek de mümkündür.

2.20. İbnu'l-Mübârek'in Ebû Hanîfe'yi Hadiste Yetim Olmakla Nitelemesi

Muhammed b. Mahmûd en-Nesâî → Ali b. Haşrem → Ali b. İshâk es-Semerkandî, İbnü'l-Mübârek'in şöyle dediğini nakletmiştir; Ebû Hanîfe hadiste yetimdi.¹⁰⁸

Haberin senedinde yer alan râvîlerin sika olmaları sebebiyle rivâyeti sened yönüyle makbul addetmek mümkündür. Gerçi yapılan bir araştırmada İbn Hibbân dışında kendisinden rivâyette bulunan başka birisi olmadığı gerekçesiyle Muhammed b. Mahmûd (b. Adî el-Mervezî) en-Nesâî *mechûlü'l-hâl* olarak nitelendirilmiş¹⁰⁹ lakin Hatîb'in verdiği bilgiler bu tespitin doğru olmadığını göstermektedir.¹¹⁰ Ancak bu rivâyeti İbn Hibbân'dan sonra İbn Adî ile Hatîb de yine Ali b. Haşrem → Ali b. İshâk tarikiyle naklettikleri halde her üç kaynakta da farklı metinler söz konusudur. Hatîb'in iki ayrı tarikle naklettiği rivâyetin her ikisinde de İbn Hibbân'a göre takdim-tehir (كَانَ أَبُو حَنِيفَةَ يَتِيمًا فِي الْحَدِيثِ) söz konusu iken İbn Adî "Ebû Hanîfe hadiste sağladı/الحديث يقيم" şeklinde tamamen farklı nakletmektedir.¹¹¹ İbn Adî'nin senedi Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî → Ali b. Haşrem → Ali b. İshâk şeklindedir ki hem daha âlî hem de Firebrî *Sahîh-i Buhârî*'nin meşhur râvîsidir. Şu hâlde İbn Hibbân'ın haberi, kendisinden daha sika olan râvîlerden oluşan bir rivâyete muhalif olduğundan *metin yönüyle şâzdır*. Aynı şâz olma durumu, önce İbn Hibbân tarikiyle haberi nakledip arkasından Ebû Vehb rivâyetiyle onu destekleyen Hatîb'in

¹⁰⁷ Bk. Ebû Muhammed Muhyiddîn 'Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Ebi'l-Vefâ el-Şurâşî, *el-Cevâhiru'l-muhyiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. 'Abdulfetaḥ Muhammed el-Ḥulv (Riyad, 1993), 1/39.

¹⁰⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/411: كَانَ أَبُو حَنِيفَةَ يَتِيمًا فِي الْحَدِيثِ.

¹⁰⁹ Bk. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Aḥmed el-'Ansî, *Miṣbâhu'l-erîb fî takrîbi'r-ruvât ellezîne leysû fî Takrîbi't-Tehzîb* (Yemen-Mısır: Mektebe San'âi'l-Eseriyye-el-Fârûku'l-Hadisiyye, 2009), 3/228.

¹¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/424.

¹¹¹ Bk. İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 8/237; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/574. Hatîb aynı yerde aynı metni tamamen farklı bir senedle Ebû Vehb'ten de nakletmektedir.

rivâyetlerindeki metne karşı da geçerlidir. Zira takdim-tehir de muhalefetin bir çeşidi olan maktûb terimiyle ifade edilir. Çağdaş bir çalışmada İbn Adî'nin yukarıda geçen rivâyetinin çok ince bir tahkik çabasıyla(!) “كان أبو حنيفة في الدين يتيماً” /Ebû Hanîfe Din’de yetim idi” şeklinde doğrusunun tespit edildiğinin ifade edilmesi ise tam bir tahrifattir.¹¹²

2.21. İbn Hanbel’in Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’tan Rivâyeti Uygun Görmemesi

el-Hasen b. İshâk b. İbrâhim el- Havlânî → Muhammed b. Cabir el-Mervezî, Ziyad b. Eyyûb’tan şöyle nakletmektedir: Ahmed b. Hanbel’e Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf’tan rivâyet hususunu sordum ve ikisinden de rivâyeti uygun görmediğini söyledi.¹¹³

Râvîleri sika olmaları sebebiyle bu rivâyet sened yönüyle sahihtir. Tıpkı bir önceki haberde olduğu gibi ‘Ansi’nin, İbn Hibbân dışında kendisinden rivâyette bulunan başka birisi olmadığı gerekçesiyle el-Hasen el-Havlânî’yi *mechûlû’l-hâl* olarak değerlendirmesini doğru bulmuyoruz.¹¹⁴ Zira İbn Hibbân’ın yanı sıra İbn Adî’nin de bu zattan rivâyeti söz konusudur.¹¹⁵ Nitekim İbn Hanbel, Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf’tan herhangi bir hadis rivâyet etmemiştir. Diğer taraftan İbn Hanbel’in bu tutumunu, tıpkı Buhârî ve Müslim’in İmam Mâlik’ten çokça rivâyette bulunurken diğer üç mezhep imamından rivâyette bulunmamaları gibi değerlendirmek gerekir.

2.22. İbnü’l-Mübârek’in Ebû Hanîfe’yi Terk Etmesi

el-Hüseyn b. İdrîs el-Ensârî → Muhammed b. Ali es-Sekafî, İbrâhim b. Şemmâs’ın şöyle dediğini nakletmiştir: İbnü’l-Mübârek son tutumunda Ebû Hanîfe’yi terk etti.¹¹⁶

Rivâyetin kaynağı durumundaki İbrâhim b. Şemmâs es-Semerkindî (öl. 221/836) sika bir râvîdir.¹¹⁷ Bununla birlikte ricâl kitaplarında daha ziyade cesur bir savaşı oluşu

¹¹² Bk. Ebû ‘Abdirrahmân Muqbil b. Hâdî el-Hemedânî el-Vâdî’î, *Neşru’s-şahîfe fî zikri’s-şahîh min akvâli eimmeti’l-cerh ve’t-ta’dîl fî Ebî Hanîfe* (Kahire: Dâru’l-Harameyn, 1422), 146. Yayım aşamasında olan bir başka çalışmamızda İbn ‘Adiy’in bahsedilen eseri el-Kâmil fî du‘afâi’r-ricâl’in hem matbu nüshasında hem de tetkik imkânı bulduğumuz iki ayrı yazma nüshalarında metin şöyledir: “كان أبو حنيفة في الحديث يقيم” / Ebû Hanîfe hadiste sağlamdı.” Önyargıları mezkûr yazara يقيم kelimesini يتيماً şeklinde ve الحديث في ifadesini de في الدين şeklinde okutmuştur ki böyle metin hiçbir kaynaktan yer almamaktadır. Mesele tamamen hadis bağlamında olup din ile alakası yoktur. En önemlisi de yazar, doğrusunu nereden ve nasıl tespit ettiğini de açıklamamıştır. el-Vâdî’î’nin hem haberle ilgili kullandığı cezm lisani hem de eserine verdiği isim ise sonyargının mutlak doğru olarak takdiminden başka bir şey değildir.

¹¹³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/411.

¹¹⁴ Bk. ‘Ansi, *Mişbâhu’l-erîb fî takrîbi’r-ruvât ellezîne leysû fî Takrîbi’t-Tehzîb*, 4/60.

¹¹⁵ Bk. İbn ‘Adî, *el-Kâmil*, 1/178, 183, 207.

¹¹⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/412.

¹¹⁷ Bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, 1/293; Müslim, *el-Künâ ve’l-esmâ’*, 48; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/105; İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 8/69-70; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 2/105-107; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 90.

ve sünnete bağlılık yönü ile Türkler hakkında amansız bir düşmanlık beslemesi hatta Türkler tarafından öldürülmesi ön plana çıkartılmaktadır.¹¹⁸ Kevserî ise bu zatı, fıkhıta güçlü ile zayıfı bilmediğinden başkalarından duyduğu şeyleri aktardığı ve Ebû Hanîfe hakkında düşmanlıktan başka bir bilgisi bulunmadığından tarafgirlikle hareket ettiği şeklinde tavsif etmektedir.¹¹⁹ Fakat İbn Hurrem diye meşhur olan tarihçi Hüseyin b. İdris el-Ensârî el-Herevî (öl. 301/913) senedde problem oluşturmaktadır. Zira İbn Ebî Hâtim er-Râzî'ye göre bu zat batıl ve asılsız haberler de nakletmektedir ki¹²⁰ Vekî' sebebiyle uydurma olarak addettiğimiz üçüncü sıradaki rivâyetin senedinde İbn Hürrem de yer almaktadır. Dolayısıyla başkaca bir tariki bulunmadığından bahis konumuz olan rivâyetin, İbn Hürrem'in asılsız haberlerinden birisi olmadığını tespit etme imkânı yoktur. Bir diğer râvî olan Muhammed b. Ali es-Sekâfî'ye gelince İbn Ebi'd-Dünya¹²¹ ile İbn Asâkir'in¹²² kendisinden birer rivâyeti olmakla birlikte kimliğine ve güvenilirliğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Haberin başka bir tariki de yoktur. Bu verilere göre bahis konusu haberin de tıpkı yukarıda geçen *halku'l-Kur'ân konusunda Ebû Hanîfe'nin takiyye yaptığına* dair rivâyet gibi asılsız olduğu kanaatindeyiz.

2.23. Şerîk'in Ebû Hanîfe'ye Sahtekâr Demesi

Ahmed b. Bişr el-Kerhî → Muhammed b. el-Hattâb → Rüsteh, İsmail b. Hammâd b. Ebî Hanîfe'den şunu anlatmıştır: “Birisıyla bir ev sebebiyle husumetim olmuştu, Kadı Şerîk'e vardığımda yüzüme sert bir ifade ile bakıp ‘sözleşmen var mı?’ diye sordu ve ben de evet dedim. ‘Git onu bana getir’ dedi. Oysa benim bir sözleşmem yoktu, döndüm ve bunu babama anlattım. O da ‘Yazıklar olsun sana, bize karşı kötü düşüncelere sahip bir adamın yanında yalan mı söyledin?’ dedi. Sonra Şerîk'in yanına döndüm ‘Sözleşmeni ver’ dedi. Ben de Allah seni ıslah etsin, yanımda buna şahit olamayacak biri var dedim. Bunun üzerine Şerîk ‘Sahtekarın oğlu, sahtekarın oğlu, sahtekâr’ dedi.”¹²³

¹¹⁸ Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/106.

¹¹⁹ Kevserî, *Te'nîbü'l-Ĥatîb*, 293.

¹²⁰ Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/47; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 1/530-531.

¹²¹ Bk. Ebû Bekr 'Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Ĥuraşî el-Bağdâdî İbn Ebi'd-Dünyâ, *Ĥaşru'l-emel*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997), 113.

¹²² Bk. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimesşk*, 42/96, 261.

¹²³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/412.

Haberin râvîlerinden Muhammed b. Hattâb es-Sekaffî'yi her ne kadar İbn Hibbân sika saysa da¹²⁴ Ebû Hâtim *tanımadığını* söylerken el-Ezdî de *münkeru'l-hadîs* olarak tavsif etmektedir.¹²⁵ Nitekim Elbânî de zayıf ve uydurma hükmünü verdiği bir çok rivâyeti tetkik ederken senedlerde yer alan Muhammed b. Hattâb'ın *meçhûlü'l-hâl* ve *münkeru'l-hadis* olduğunu ifade etmektedir.¹²⁶ Ahmed b. Bişr el-Kercî'nin ise İbn Hibbân'ın kendisinden yaptığı rivâyetler haricinde ne aynına ne de haline dair herhangi bir bilgiye rastlanmaktadır ki buna göre *meçhûl* bir râvîdir. Bu veriler ışığında söz konusu haber sened yönüyle zayıftır.

2.24. Propagandist Bir Mürcîî Olması

Hamza b. Dâvud → Dâvud b. Bekr, el-Mukriî'nin şöyle dediğini haber vermiştir: Ebû Hanîfe bize hadis rivâyetinde bulunuyordu fakat o bir Mürcîî idi ve beni ırcaya davet ederdi ama ben onu reddettim.¹²⁷

Ebû Abdirrahman Abdullah b. Yezid el-Mukriî (öl. 213/829), Buhârî'nin ricâlindedir.¹²⁸ Dâvud b. Hamza ile Dâvud b. Bekr'in her ne kadar zabt yönünden zayıf oldukları ifade edilse de¹²⁹ aynı haberin farklı bir isnadla İbn Adî tarafından da nakledilmesi o zayıflığı telafi etmektedir.¹³⁰ Dolayısıyla haberin sened açısından hasen değerinde olduğu söylenebilir. Mukriî'nin bu kanaatinin bir değer taşıyıp taşımadığı ise bahs-i diğerdir.

2.25. Ebû Hanîfe'nin Hişam b. Urve Haricindeki Hadisçilere Rivâyetlerinde Olmayan Birtakım Şeyleri Yutturması

Muhammed b. Münzir → Osman b. Saîd → Ebu'r-Rab' ez-Zehrânî, Hammad b. Zeyd'in şöyle dediğini haber vermiştir: Ebû Hanîfe'yi "Hişam b. Urve dışında neredeyse karşılaştığım her hadisçiye, rivâyet ettiği hadiste olmayan bazı şeyleri hadisine sokuşturarak yutturdum" derken işittim.¹³¹

¹²⁴ Bk. İbn Hibbân, *eş-Sikât*, 7/410.

¹²⁵ Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/246; Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 3/537; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/117.

¹²⁶ Bk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-eĥâdisi'd-ĥâfife ve'l-mevdûa' ve eşeruha's-seyyi' fi'l-ümme* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1988), 1/301, 2/46-47, 4/317, 13/803.

¹²⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/412.

¹²⁸ Mesela bk. Buĥârî, "Teheccüd", 33 (no. 1184), "Tefsîr", 95 (no. 4596).

¹²⁹ Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/408; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/377; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/289.

¹³⁰ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 8/239.

¹³¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/412.

Ebû Hanîfe'den rivâyette bulunan ve hatta fıkıh bilgisini Ebû Hanîfe'den edindiği söylenen¹³² Hammâd b. Zeyd b. Dirhem el-Ezrak el-Ezdî'nin (öl. 179/795) bu haberinin râvîleri olan Muhammed b. Münzir ile Osman b. Saîd nisbesiz zikredilmeleri ve babaları dahil olmak üzere aynı isimde birden fazla şahıs bulunması sebebiyle iltibas söz konusudur. Lakin yine İbn Hibbân'ın başka bir rivâyette mezkûr her iki râvînin nisbelerini açıkça vermesi (فحدثني محمد بن المنذر بن سعيد، قال: سمعت عثمان بن سعيد الدارمي) hem iltibası ortadan kaldırmakta hem de aralarındaki likayı tespit etmekte olup¹³³ her ikisi de sikadır.¹³⁴ Diğer taraftan Muhammed b. Münzir b. Saîd aynı zamanda İbnu'l-Mubârek'in Ebû Hanîfe aleyhine konuşanları ayıplayan bir haberinin de râvîsidir.¹³⁵ Ebu'r-Rabî' ez-Zehrânî de sikadır.¹³⁶ Son dönemlerde yapılan bir çalışmada, diğer râvîlerin zayıflığı yanında Ebu'r-Rabî'in Hz. Peygamber'e yalan isnadında bulunmakla itham edilen bir râvî olması sebebiyle söz konusu haberin uydurma olduğu yönündeki değerlendirmenin,¹³⁷ isnadında bu râvînin yer aldığı bazı mevzu haberlere dayanılarak yapıldığı anlaşılmakta ancak o rivâyetlerdeki uydurmanın başka râvîlerden kaynaklanması hasebiyle isabetli olmadığı açıktır. Netice itibariyle yukardaki rivâyet sened yönüyle sahîh ve başka bir tariki bulunmadığı için de gariptir.

2.26. İbn Mehdî'nin Ebû Hanîfe'yi Zikredip Nahl Suresinden Âyet Okuması

Ahmed b. Bişr → Mahmûd/Muhammed b. el-Hattâb → Rüsteh, Abdurrahman b. Mehdî'nin Ebû Hanîfe'yi anarak şu ayeti okuduğunu haber vermiştir; *Sonuç olarak, kıyamet gününde kendi günahlarını eksiksiz yüklendikleri gibi bilgisizce saptırdıkları kimselerin günahlarından da yüklenmiş oldular. İşte görün, yüklendikleri şey ne kadar kötü!*¹³⁸

¹³² Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-'Aynî, *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi esâmi'r-ricâl me'âni'l-âşâr*, nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427), 1/239.

¹³³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/327.

¹³⁴ Muhammed b. Münzir için bk. Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 2/224. Dârimî için bk. Abdullah Aydın, "Dârimî Osman b. Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/495-496.

¹³⁵ Bk. Ebû 'Abdillâh el-Huseyn b. 'Ali eş-Şaymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih* (Âlemu'l-Kutub, 1985), 84.

¹³⁶ Bk. Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, 2/42.

¹³⁷ Bk. Velîd b. Ahmed ez-Zübeyrî vd., *el-Mevsû'âtü'l-müeyyere fi terâcim eimmeti't-tefsîr*, 3/2826.

¹³⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/412. Âyet için bk. en-Nahl 16/25.

Haberin râvîlerinden Muhammed b. Hattâb es-Sekaff¹³⁹ ile Ahmed b. Bişr el-Kercî daha önce tetkik edilmiş, es-Sekaff'yi İbn Hibbân'ın *sika* saydığı¹⁴⁰ ama Ebû Hâtim'in *mechûl* ve el-Ezdî'nin de *münkeru'l-hadîs* olarak gördüğü ifade edilmişti.¹⁴¹ Ahmed b. Bişr el-Kercî'nin ise ne aynına ne de haline dair herhangi bir bilgiye rastlanmaması sebebiyle *mechûl* hükmü verilmişti. Dolayısıyla bu haber zayıf olup hüccet değeri taşımamaktadır. Bu rivâyeti İbn Hibbân'dan başka rivâyet eden de olmamıştır.

2.27. Müsâvir el-Verrâk'ın Ebû Hanîfe'yi Şiirle Hicvetmesi

İbrahim b. Ümeyye → Muhammed b. Yahyâ el-Belhî, Süfyân'ın şöyle anlattığını bize haber verdi: Ebû Hanîfe meclise oturduğunda Müsâvir el-Verrâk şu şiiri inşâd etti: *Biz bugüne kadar Din konusunda bolluk içindeydik - Ta ki kıyas taraftarlarıyla sınanıncaya kadar/ Bu grup bir araya geldiklerinde - tıpkı martıların arasında sabahlayan tilkiler gibi bağırsır oldular.*¹⁴²

İbrahim b. Ümeyye'yi İbn Hibbân *sika* kabul etmekle birlikte hata yaptığı gerekçesiyle ezberinden yaptığı nakillerini delil saymadığını ifade etmektedir.¹⁴³ Kaynaklarda Muhammed b. Yahyâ el-Belhî'nin bazı uydurma rivâyetleri naklettiği zikredilmekte ve bunun haricinde aynına ve haline dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.¹⁴⁴ Fakat Ebû Hanîfe'nin kıyasçı oluşunu tenkide yönelik zikredilen bu şiir başka kaynaklarda da farklı senedlerle yer almaktadır.¹⁴⁵ Hatta Ebû Hanîfe'nin mezkûr şair ile karşılaştığı ve kendilerini hicvettiği halde ona müsamahalı davranıp hediye verdiği ama şairin bunu kabul etmediği dile getirilir.¹⁴⁶ Dolayısıyla İbn Hibbân'ın rivâyeti sened itibariyle zayıftır, fakat iki ayrı tariki daha bulunduğundan hasen derecesine yükseldiğini söylemek mümkündür.

¹³⁹ Matbu her iki nüshada da Mahmûd şeklinde yazılmış ancak bu isimde bir ravi bulunmaması ve yukarıda aynı senedte Muhammed şeklinde yer alması sebebiyle doğrusunun Muhammed olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴⁰ Bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/410.

¹⁴¹ Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/246; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 3/537; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/117.

¹⁴² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/412.

¹⁴³ Bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/137.

¹⁴⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 5/424; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdilvehhâb el-Ansî, *Mişbâhu'l-erîb fi takrîbi'r-ruvât ellezîne leysû fi takrîbi't-tehzîb* (Yemen: Mektebetü San'â el-Eseriyye, 2009), 3/250.

¹⁴⁵ Bk. Ebû 'Omer Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed b. 'Abdilberr en-Nemerî İbn 'Abdilberr, *el-İntikâ fi fağâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, nşr. 'Abdulfettâh Ebû Ğudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1997), 129; Haţîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/487.

¹⁴⁶ Mesela bk. Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî İbn 'Abdi Rabbih, *el-'İkdu'l-ferîd* (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984), 6/154.

2.28. Şâir Hüdbe'nin Kıyastan Dolayı Ebû Hanîfe'yi Hicvi

Fadl b. el-Hasen → Yahyâ b. Abdillâh b. Mâhân, Şair Hüdbe b. Abdilvahhâb'ı şu şiiri söylerken duyduğunu haber vermektedir: *Re'y ehli kıyası kullanarak münazaraya girdiğinde - Çirkin ve adî bir sapkınlık ortaya attığında/ Biz onlara karşı Allah'ın ayetleri ve Peygamberin âsârıyla karşılık veririz/ Nice tertemiz muhsan namuslar – Ebû Hanîfe sebebiyle haram olmaktan çıkıp helal hale geldi!*¹⁴⁷

Süfyân b. Uyey'den nakledilen bu haberin senedi daha önce geçen 2.14. başlık yer alan rivâyetin senediyle aynı olup inkıtanın yanı sıra yalancılıkla itham edilen bir râvînin varlığı sebebiyle metrûk ve münkerdir. Fakat Hüdbe'nin bu mısraları da tıpkı Müsâvir'in şiiri gibi başka kaynaklarda da geçmektedir.¹⁴⁸

2.29. Şerîk'in Şarapçılığı Ebû Hanîfe'ye Tercih Etmesi

Abdullah b. Muhammed el-Beğavî → Mansûr b. Ebî Müzâhım, Şerik'in şöyle dediğini haber vermiştir: “Kûfe'nin dört bir köşesinde şarap satan şarapçıların bulunması, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini anlatan ve savunan birisinin bulunmasından daha hayırlıdır.”¹⁴⁹

Mu'cemu's-sahâbe müellifi Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Beğavî (öl. 317/929) tarikiyle rivâyet edilen yukarıdaki haberin senedinde haberin ilk nakledicisi olan Mansûr b. Ebî Müzâhım sikadır.¹⁵⁰ Yani haber sahih bir senede sahiptir.

2.30. İmam Mâlik'in Ebû Hanîfe Aleyhindeki Sözü

Sekafî → Ebû Yahyâ Muhammed b. Abdurrahman → Ebû Ma'mer, Velîd b. Müslim'in şöyle anlattığını haber vermiştir: Mâlik b. Enes bir adama ‘Beldenizde Ebû Hanîfe'nin görüşleri konuşuluyor mu?’ diye sordu ve adam ‘evet’ deyince Mâlik ona ‘şehriniz kesinlikle oturulamayacak bir yer’ dedi.”¹⁵¹

Haberin senedinde sadece Ebû Ma'mer şeklinde künye ile yer alan şahsın, aynı haberi rivâyet eden Ebû Nuaym'dan öğrendiğimize göre İsmâil b. İbrâhim b. Ebî Ma'mer

¹⁴⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/413.

¹⁴⁸ Bk. Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-aḥbâr*, thk. Yûsuf Ali Ṭavîl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), 2/155.

¹⁴⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/413.

¹⁵⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/173; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/311-312.

¹⁵¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/413.

(öl. 236/851) olduğu anlaşılmakta¹⁵² olup Şeyhaynın ricâlinden sika bir râvîdir.¹⁵³ Bahis konusu haber *el-Mecrûhîn* dışında beş ayrı kaynakta daha geçmekte ve tamamında Ebû Ma'mer ortak râvî olarak yer almaktadır.¹⁵⁴ Buna göre rivâyet ferttir. Daha önemlisi ise Ebû Ma'mer'in el-Velîd'ten sema'ının bulunmadığını İbn Hanbel açıkça söylemektedir.¹⁵⁵ Hal böyle olunca söz konusu haber, zayıf rivâyet çeşitlerinden *munkatı* olmakta ve *garib* bir tarike sahip olduğu için de o zayıflığın giderilme imkânı kalmamaktadır. Ayrıca fert bir rivâyet olduğu halde metin farklılıkları da vardır ki buna göre haber aynı zamanda *muzdarib* olmaktadır. Nitekim yapılan bir çalışmada da haber zayıf olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁶

2.31. Domuz Etini Yemekte Sakınca Görmemesi

Muhammed b. el-Kâsım b. Hâtım → Muhammed b. Dâvud es-Semnânî → Muhammed b. el-Musaffâ, Süveyd b. Abdilaziz'in şöyle anlattığını haber vermiştir: Bir adam Ebû Hanîfe'ye geldi ve 'domuz eti yemiş birine ne dersin?' diye sordu. Bu soruya Ebû Hanîfe "Bir şey gerekmez" cevabını verdi.¹⁵⁷

Haberin kaynağı durumundaki Süveyd b. Abdülaziz, Muvatâ'nın râvilerinden olmasına rağmen *kesîru'l-ğalat, münkeru'l-hadîs, metrûku'l-hadîs* gibi ağır cer ifadeleriyle cerh edilmiştir.¹⁵⁸ Buna göre de haber sened itibariyle münker ve metrûk olup delil değeri taşımamaktadır. Ayrıca İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'e alarak cerh ettiği bir râvînin rivâyetini başka bir râvîyi cerh ederken delil olarak sunması ciddi bir tutarsızlıktır.

2.32. Allah'a Yaklaşmak Maksadıyla Katıra Kulluk Etmede Bir Beis Görmemesi

Sekafî → Ahmed b. Velîd el-Kerhî → Hasen b. es-Sabbâh → Mahfûz b. Ebî Sevbe → İbn Ebî Müshir, Yahya b. Hamza ile Saîd b. Abdilaziz'in şöyle dediklerini duyduğunu bana

¹⁵² Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşbahânî Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ tabakâti'l-aşfiyâ* (Mısır: Saâde, 1974), 6/325.

¹⁵³ Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 34/311.

¹⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/164; 'Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, 1/199; 'Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-kebîr*, 4/268; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 8/237; Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ tabakâti'l-aşfiyâ*, 6/325; Hatîb el-Bagdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/544.

¹⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/164.

¹⁵⁶ Bk. Vâdi'î, *Neşru's-şahîfe fi zikri's-şahîh min akvâli eimmeti'l-cerh ve't-ta'dîl fi Ebî Hanîfe*, 366.

¹⁵⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/413.

¹⁵⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/445; Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/326; İbn Ma'in, *et-Târîh*, 1/51; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/476; Buḥârî, *ed-Du'afâu's-sağîr*, 72; Ebû 'İsa Muhammed b. 'İsa b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *'İlelü't-Tirmizî, (el-Kebîr)*, thk. Şubḥî es-Şâmarrâî vd. (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409), 208.

haber verdi; Biz Ebû Hanîfe'nin "Bir adam Allah'a yakınlaşmak maksadıyla şu katıra kulluk etse, bunda bir beis görmem" dediğini duyduk."¹⁵⁹

Klasik kaynakların tahkik/Scholarly editing ile birlikte içerik tenkidini/Literary Criticism'i (nakdu'l-isnâd ve'l-metn) içine alacak şekilde bütüncül bir tenkitli neşir anlayışıyla yayımlanmasının önemi bağlamında örnek rivâyet olarak müstakil bir çalışmada¹⁶⁰ incelediğimiz yukardaki rivâyetin serencamı oldukça dikkat çekicidir.

Haberin senesinde yer alan Mahfûz b. Ebî Sevbe/Tevbe'nin¹⁶¹ ismine zayıf ve metrûk râvîlerle ilgili eserlerde rastlanmakta ve hakkında kendisiyle bir yolculukta birlikte olan İbn Hanbel'in "durumu gerçekten çok zayıf/جداً ضَعْفُ أَمْرُهُ" şeklinde değerlendirmesi bulunan bir râvîdir.¹⁶² İbn Ebî Müshir künyeli râvînin adı da sarih değildir. Bu rivâyet dışında İbn Hibbân'ın böyle bir künye ile nakilde bulunmaması ve bu künyeyle birden fazla zatın bulunması durumu daha kapalı hale getirmektedir.¹⁶³ Tetkikimize göre İbn Ebî Müshir ile kastedilen şahsın, Ebû Müshir' künyesiyle meşhur olan Abdü'l-A'lâ b. Müshir el-Ğassânî'nin oğlu Muhammed olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁶⁴ Ne var ki bunun da vefat tarihi ve durumuyla ilgili tam bir cehalet söz konusu olup hem aynı hem de hali itibariyle *mechûl* bir râvîdir.

Habere kaynaklık eden iki kişiden birisi olan ve otuz yıl Dimeşk kadılığı yapan Yahya b. Hamza da (öl. 183/799) Kütüb-i Sitte ricâlinden olup kaynaklara göre tartışmalı birisidir.¹⁶⁵ Mizzî'nin derlediği bilgilere göre hakkında "leyse bihi be'sün/fena değil zararsız, sadûk, Kaderî ama sika, münkeru'l-hadîs" gibi değerlendirmeler söz

¹⁵⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/413.

¹⁶⁰ Söz konusu çalışma, süreçleri tamamlanmış olup Cumhuriyet İlahiyat Dergisi'nin 2021 yılı 2. sayısında yayımlanacaktır.

¹⁶¹ Her iki tahkikli nüshada da Mahfûz b. Ebî Sevbe/ محفوظ بن أبي ثوبه şeklinde kayıtlanan ve nüshalarda farklılık bulunduğu dair bir not da bulunmayan bu ismin hatalı olduğu açıktır. Zaten İbn Hibbân'ın bu rivayeti dışında ne bir senedde ne de rical kitaplarında böyle bir isme rastlanmaktadır. Doğrusu Mahfûz b. Ebî Sevbe/ محفوظ بن أبي ثوبه (öl. 237/851) olmalıdır.

¹⁶² Bk. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buĥârî, *et-Târîhu'l-evaş*, thk. Maĥmûd İbrahim Zâyed (Halep: Dârü'l-Va'y, 1977); 'Uĥaylî, *eġ-ġu'afâü'l-kebîr*, 4/267; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerĥ ve't-ta'dîl*, 8/423; İbnü'l-Cevzî, *eġ-ġu'afâ'*, 3/36; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 3/444. Vefat tarihi yalnızca Buhârî'de geçmektedir. Diğer taraftan Zehebî'nin, İbn Hanbel'in cerh ettiği ravinin Mahfûz b. el-Fadl b. Ebî Sevbe olduğu yönündeki derkenarının isabetli olmadığını, İbn Hibbân'ın Mahfûz b. el-Fadl b. Ebî Sevbe'yi es-Sikât'ına alması ortaya koymaktadır. Bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/204.

¹⁶³ Bk. Ebu'l-Velîd 'Abdullah b. Muhammed el-Endelüsî İbnü'l-Feraġî, *Târîhu 'ulemâi Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Ĥânî, 1988), 1/59; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 5/109, 8/170, 34/114, 52/228, 53/170, 71/43.

¹⁶⁴ Bk. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 54/66.

¹⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/325; Aĥmed b. Ĥanbel, *el-İlel*, 2/39; 'Uĥaylî, *eġ-ġu'afâü'l-kebîr*, 4/397; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerĥ ve't-ta'dîl*, 9/137; Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ma'în b. 'Avn İbn Ma'în, *Târîhu İbn Ma'în bi rivâyeti'd-Dûrî*, thk. Aĥmed Muhammed Nûr Seyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, 1979), 4/441, 474.

konusudur.¹⁶⁶ İbn Hacer de satır aralarında Yahya'nın *münker hadisler naklettiği*'ni söylemesine rağmen sika kabul etmiştir.¹⁶⁷ Bütün bunların dışında söz konusu ifadeyi bizzat Ebû Hanîfe'den duyduğunu söyleyen Yahya'nın Kûfe'ye ve Ebû Hanîfe'nin de Dimeşk'e gittiği sabit olmadığına göre böyle bir sema'ın gerçekleşme imkanı fevkalade zayıf görünmektedir. Rivâyette Ebû Hanîfe'den mezkûr ifadeyi bizzat işitmiş görünen ikinci kişi olan Saîd b. Abdilaziz'e (öl. 167/783) gelince her ne kadar âhir ömründe ihtilata duçar olduğu bilgisi bulunsa da¹⁶⁸ kaynaklarımıza göre görüşlerine değer verilen¹⁶⁹ fakih ve sika bir muhaddistir.¹⁷⁰ İbn Hibbân'ın es-Sikât'a almasına karşın Samarralı olması dışında kimliğine ve güvenilirliğine dair hiçbir bilgi vermediği¹⁷¹ Ahmed b. Velîd el-Kerhî de *mechûlû'l-hâldir*.

Haberin senedindeki asıl ızdırab ise “قالا” denilerek Saîd'in de sanki Yahya ile birlikte haberin kaynağı gibi gösterilmesidir. Zira aynı rivâyeti nakleden Fesevî'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır ki Yahya b. Hamza dinlemeye değil de tamamen duyuma dayalı olarak Saîd'in de hazır bulunduğu bir ortamda mezkûr ifadeyi 'Ebû Hanîfe şöyle diyormuş' tarzında dile getirmiştir. Ayrıca Yahya'dan haberi nakleden kişi İbn Ebî Müşir değil, Saîd'e mülazemet eden ve Yahya'dan da rivâyetleri sabit olan meşhur hadisçi Ebû Müşir Abdu'l-A'lâ b. Müşir'dir.¹⁷² Görünen o ki bütün mesele, Yahya'nın kulağına çalan bazı duyumları Saîd'in de bulunduğu bir ortamda anlattığı ve daha sonra karartılmış bir senedle sanki Ebû Hanîfe'den bizzat duymuşlar algısı verilerek nakledilmesinden ibarettir.

Diğer taraftan metindeki “هذا البعل/şu katıra” ifadesi, Fesevî rivâyetinde “هَذِهِ النَّعْلُ/şu nalına” şeklindedir ki aynı kaynaktan (Yahya) nakledilen bir haberde bunun rivâyet ilimlerindeki karşılığı tashiftir. Bu değişikliği salt ilk dönemlerdeki Arapçada nokta bulunmayışı sebebiyle الععل şeklindeki hattın farklı okunma imkânıyla veya istinsah

¹⁶⁶ Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/281-282.

¹⁶⁷ Bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 2/33, 7/431.

¹⁶⁸ Bk. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 21/205; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kaymaz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut v.dğr. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 8/35.

¹⁶⁹ Mesela bk. Ebu'l-Hasen 'Ali b. Hâlef el-Endülüsî İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 2003), 4/60, 5/235, 409.

¹⁷⁰ Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/324; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 3/497; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 21/192-213; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 10/539-545; Talat Sakallı, “Saîd b. Abdülaziz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/548.

¹⁷¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/45.

¹⁷² Fesevî, *el-Ma'rifê ve't-târîh*, 2/786. Hatîb de Fesevî'nin isnadını tercih etmiştir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/509.

hatasıyla izah etmek doğru değildir. Çünkü kelimenin anlamı da hesaba katılmış olmalı ki terkinin uyumu için başında bulunan ve nokta gerektirmeyen ism-i işaret de müennes (هذه→هذا) hale getirilmiştir. İlginç olan ise İbnü'l-Cevzî'nin, rivâyeti Fesevî tarikiyle nakletmesine rağmen tıpkı İbn Hibbân gibi aktarmasıdır.¹⁷³

Sonuç olarak yukarıdaki haber, İbn Ebî Müshir ile Ahmed b. Velîd'in *mechûl* ve Mahfûz b. Ebî S/Tevbe'nin *aşırı zayıf* olmaları sebebiyle sened açısından zayıf olup Yahya b. Hamza'nın *Kaderî olmakla ithamı* bu zayıflığı daha da artırmaktadır. Kîl ü kâl cinsinden bir duyumun cezm sigasıyla hem de “لَا” denilerek aktarılması ve metindeki tashif ise mezkûr haberin uydurma olduğunu göstermektedir.

DEĞERLENDİRME

Mezheplerin teşekkülünün ve mutlak ictihad faaliyetlerinin büyük oranda sona erdiği hicri IV. asrın ortalarında İbn Hibbân gibi cerh-tadilde otorite addedilebilecek bir hadisçi tarafından, tarih boyunca en az Şâfîlik kadar yaygın olan bir mezhebin kurucu imamı durumundaki Ebû Hanîfe'yi mecrûh râvîler listesinin adeta başına yerleştirilmesi elbette çok boyutlu olarak araştırılmalı ve yorumlanmalıdır. Fakat her şeyden önce bir haberin kabulü için adalet ve zabt sahibi râvîler tarafından muttasıl bir senetle nakledilmesini ve ayrıca şâz ve illetli olmamasını şart koşan hadisçilerin bu kriterlerini, İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe ile ilgili rivâyet ettiği haberlere uygulamak ve böylece güvenilirliklerini ya da rivâyet değerlerini ortaya koymak gerekir. İkinci aşamada ise mezkûr haberler, hinterlandında sosyo-kültürel ve siyasal güdülemeleri barındıran eser-re'y ayrışması ya da tartışmaları, mihne ve haşeviyye gibi olgular da göz önünde bulundurularak metin yönünden analiz edilmelidir. Zira böyle yapılmadığı zaman söz konusu haberler üzerinde icra edilecek her türlü imal-i fikir, yeni tartışmalara kapı açacak ve polemikten öteye gidilemeyecektir.

İbn Hibbân mecrûh gördüğü 1282 râvînin biyografisine tahsis ettiği *el-Mecrûhîn* adlı eserine Ebû Hanîfe'yi de dahil etmiş hatta her bir biyografi için ayırdığı yarım sayfayı İmam Azam'a gelince on sayfaya çıkartarak adeta listenin başına yerleştirmiştir. Ebû Hanîfe'nin tercemesinde öncelikle altı cerh sebebi ileri sürmüştür. Bunları şöyle maddeleştirmek mümkündür: 1. Re'yci. 2. Cedelci. 3. Görünürde vera sahibi (takiyyeci). 4.

¹⁷³ Rivayetler için bk. Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/784; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/413, 3/43; Haţîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/509; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntezam*, 8/133.

Rivâyet ettiği yüz otuz hadisin yüz yirmisinde tağyir/değiştirme ve iklâb/karıştırma yapacak kadar hadis ilminin inceliklerinden bihaber. 5. Rivâyetiyle ihticac olunamayacak derecede bid'atçı ve propagandist bir Mürcîî. 6. Bir iki istisna dışında imamların tamamı tarafından yerilen bir râvîdir. Ardından da cerhin itibara alınabilmesi için müfesser olması gerektiğini en iyi bilenlerden olduğu için İbn Hibbân bu iddialarını selef âlimlerden yaptığı otuz civarındaki rivâyetle temellendirmeye çalışmıştır. Şüphesiz ileri sürülen iddianın kendisi önemlidir ama cerh-tadil ilminin yapısı gereği o iddiaların dayandığı delillerin durumu daha da önemlidir.

Hadis ilminin temeli rivâyet ve isnad olduğundan Hz. Peygamber'e (sav) nisbet edilen haberlerin yanı sıra sahâbe, tâbiîn ve sonraki nesillere dair bilgilerin de isnadlı nakline büyük önem verilmiş ve bu gelenek beşinci asrın sonlarına kadar sürdürülmüştür. İbn Hibbân da mütekaddimûndan olduğu için seleften tevarüs ettiği her türlü bilgiyi isnadlı bir şekilde aktarmıştır. İbn Hibbân'ın bu bağlamda naklettiği haberlerin isnad açısından rivâyet ya da kaynak değerlerini tespit çerçevesinde yaptığımız tetkikin neticelerini bir tablo halinde sunmak faydalı olacaktır.

S. No	el-Mecrûhîn'deki Sırasına Göre Rivâyetler	Sihhat Durumu		
		Makbul (sahih/ hasen)	Merdûd	
			Zayıf	Mevzû ^c / uydurma/ asılsız
1	Ebû Hanîfe'nin İki Defa Tevbeye Çağrılması	X		
2	Kûfe'de Kur'ân'ın Mahlûk Olduğunu Söyleyen İlk Kişi Olması		X	
3	Halku'l-Kur'ân Konusunda Takiyye Yapması			X
4	Yaşasaydı Nebî'nin de Kendisine Tabi Olacağını Söylemesi		X	
5	Câfer-i Sâdık'ın Ebû Hanîfe'ye Lanet Okuması			X

6	Ebû Hanîfe'nin Ölüm Haberine Süfyân es-Sevrî'nin Sevinmesi		X	
7	Muhammed b. Âmir et-Tât'nin Rüyâsı		X	
8	Namazda Son Oturuşla İlgili Merfu Bir Haberi Dikkate Almaması		X	
9	İhram Bulamayanın Elbise Giyebileceğine Dair Hadisi Önemsememesi	X		
10	Hürriyete Kavuşturmanın Mehir Olarak Kullanılabileceğini Söylemesi		X	
11	Halîta İçmekte Beis Görmemesi ve Yasak Oluşuna Dair Okunan Rivâyetleri Dikkate Almaması			X
12	Enes'in Kısasa Dair Bir Rivâyetine Hezeyan Demesi			X
13	Rivâyet Edilen Evsafı Belirsiz Merfu Bir Hadise Hurafe Demesi	X		
14	Evsafı Belirsiz Merfu Bir Haber İçin 'Üzerine Bevlet Gitsin' Demesi		X	
15	Meclis Muhayyerliğiyle İlgili İbn Ömer'in Mevkuf Haberine Recez/Ricz Demesi		X	
16	Humeydî'nin Mescid-i Haram'da Ebû Hanîfe Adını Ağzına Almaması			X
17	İbnu'l-Mübârek'in Hiyel Sebebiyle Ebû Hanîfe'yi Dolaylı Tekfiri		X	
18	Süfyân es-Sevrî'nin Ebû Hanîfe'yi Sikâ ve Me'mun Olarak Görmemesi		X	
19	Ebû Hanîfe'nin Görüşlerini Terke Dair İbrahim b. Tahmân'ın Mektubu		X	
20	İbnu'l-Mübârek'in Ebû Hanîfe'yi Hadiste Yetim Olmakla Nitelemesi		X	
21	İbn Hanbel'in Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan Rivâyeti Uygun Görmemesi	X		

22	İbnü'l-Mübarek'in Ebû Hanîfe'yi Terk Etmesi			X
23	Şerîk'in Ebû Hanîfe'ye Sahtekâr Demesi		X	
24	Propagandist Bir Mürcîî Olması	X		
25	Ebû Hanîfe'nin Hişam b. Urve Haricindeki Hadisçilere Rivâyetlerinde Olmayan Birtakım Şeyleri Yutturması	X		
26	İbn Mehdî'nin Ebû Hanîfe'yi Zikredip Nahl Suresinden Âyet Okuması		X	
27	Müsâvir el-Verrâk'ın Ebû Hanîfe'yi Şiirle Hicvetmesi		X	
28	Şâir Hüdbe'nin Kıyastan Dolayı Ebû Hanîfe'yi Hicvi		X	
29	Şerîk'in Şarapçılığı Ebû Hanîfe'ye Tercih Etmesi	X		
30	İmam Mâlik'in Ebû Hanîfe Aleyhindeki Sözü		X	
31	Domuz Etini Yemekte Sakınca Görmemesi		X	
32	Allah'a Yaklaşmak Maksudıyla Katıra Kulluk Etmede Bir Beis Görmemesi			X
TOPLAM		7 (%22)	18(%5 6)	7 (%22)

İbn Hibbân tarafından *el-Mecrûhin*'de Ebû Hanîfe'nin mecrûh bir râvî olduğunu ispatlamak üzere yer verilen toplam 32 rivâyetin isnad açısından yaklaşık %22'nin (7) sahih ya da hasen derecesinde makbul, %56'nın (18) zayıf ve %22'nin (7) de uydurma veya asılsız olduğu yukarıdaki tabloda sarı bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla bahis konusu haberlerin %78'nin özelde cerh-ta'dîl ve genelde hadis ilmi açısından delil değeri taşımadığı anlaşılmaktadır. Tablodaki 3, 5, 6, 8, 10 ve 31 sıra numaralı haberlerin merdûd oluşuna sebep olan mecrûh râvîlerin bizzat İbn Hibbân tarafından *el-Mecrûhin*'e alınıp cerh edilen râvîlerden oluşması fevkalade ise calibi dikkattir. Yani İbn Hibbân verdikleri haberlere güvenilemeyeceğini açıkça söylediği 6 râvînin (bunlar merdûd haberlerin %25'ni oluşturmaktadır) Ebû Hanîfe hakkında aktardıkları haberlere itibar etmektedir ki bu yaman bir çelişkidir. Diğer taraftan 8 makbul haberin içerisinde râvî güvenilirliğini temin eden adalet ve zabt kusurlarını muhtevi yalnızca bir rivâyet söz konusudur ki o da zemini son derece kaygan olan ve herhangi bir nesnel ölçüsü bulunmayan ircâ ithamıdır.

Diğerleri ise naslara yaklaşım farkıyla, duygusal şiirlerle veya polemik türü tartışmalarla alakalı olup cerh tefsiri sadedinde görülmeleri doğru değildir.

Netice itibariyle cerh-ta'dîl alanında otorite hatta filozof olarak görülen İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe hakkında *el-Mecrûhin*'de ileri sürdüğü cerh sebeplerinin yine aynı eserde yer verilen haberlerle müfesser hale gelemeyeceği, çünkü bunların ¾'nün isnad yönüyle kabul kriterlerini taşımadığı ve geriye kalan ¼'nün ise kabul şartlarını taşımakla birlikte epik değerini haiz olmadığı tebeyyün etmiştir. Şüphesiz bütün bu iddiaların ve haberlerin, Ebû Hanîfe'den İbn Hibbân'a uzanan süreçte eser-re'y ayrışması ya da tartışmaları ekseninde yaşanan mihne ve haşeviyye gibi sosyo-kültürel ve siyasal arka plan dikkate alınarak metin yönünden derin analizlerinin yapılması gerekir. Fakat makale konsepti içerisinde bahis konusu haberlere yönelik yaptığımız bütüncül değerlendirmenin tamamına yer vermenin mümkün olmadığını belirtmek isteriz.

KAYNAKÇA

- 'Abdullah b. Aḥmed, Ebû 'Abdirrahmân 'Abdullah b. Aḥmed b. Ḥanbel. *es-Sünne*. thk. Muḥammed b. Sa'îd b. Sâlim el-Ḳaḥṭânî. Demmam: Dâru İbni'l-Kayyım, 1. Basım, 1986.
- Acar, Yûsuf. *Kuraşî'nin el-İnâye'si ve Hidâye Hadisleri*. Konya: Erman Ofset, 1. Basım, 2011. 'Ansî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed el-. *Mişbâhu'l-erîb fi taḳrîbi'r-ruvât ellezîne leysû fi Taḳrîbi't-Tehzîb*. Yemen-Mısır: Mektebe San'âi'l-Eseriyye-el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 1. Basım, 2009.
- Acar, Yusuf. *Kuraşî'nin el-İnâye'si ve Hidâye Hadisleri*. Konya: Erman Ofset, 1. Basım, 2011.
- Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû 'Abdillâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-İlel ve ma'rîfetü'r-ricâl bi rivâyet İbnihî 'Abdillâh*. thk. Vaşîyyullah Muḥammed 'Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dârü'l-Hânî, 2. Basım, 1422.
- 'Ansî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed el-. *Mişbâhu'l-erîb fi taḳrîbi'r-ruvât ellezîne leysû fi Taḳrîbi't-Tehzîb*. Yemen-Mısır: Mektebe San'âi'l-Eseriyye-el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 1. Basım, 2009.
- Âşıkutlu, Emin. "Cerh ve Ta'dîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cerh-ve-tadil>
- Âşıkutlu, Emin. "Meçhul". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/286-288. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydınlı, Abdullah. "Dârimî Osman b. Sa'îd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/495-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- 'Aynî, Ebû Muḥammed Maḥmûd b. Aḥmed Bedruddîn el-. *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi esâmi'r-ricâl me'âni'l-âsâr*. nşr. Muḥammed Ḥasan Muḥammed Ḥasen İsmâîl. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427.
- Başaran, Serkan. "Muhteva-Yorum İlişkisi Bağlamında Alışverişte Meclis Muhayyerliği Hadîsi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2018), 157-182.
- Bedir, Murtaza. "Mütেকaddimîn ve Mütעהhirîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/186-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Buḥârî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *eḍ-Ḍu'afâu's-şagîr*. thk. Ebû 'Abdullah Aḥmed b. İbrahim b. Ebi'l-'Ayneyn. Mektebetü İbn Abbas, 1. Basım, 2005.
- Buḥârî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-şahîhu'l-muḥtaşar min umûri Rasûlillâhi şallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Muḥammed Züheyr b. Nâşır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1. Basım, 1422.
- Buḥârî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *et-Târîhu'l-evsaṭ*. thk. Maḥmûd İbrahim Zâyed. 2 Cilt. Halep: Dârü'l-Va'y, 1. Basım, 1977.
- Buḥârî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muḥammed 'Abdulmu'îd Ḥân. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, ts.
- Cûzcânî, Ebû İshâḳ İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâḳ es-Sa'dî el-. *Aḥvâlü'r-ricâl*. thk. 'Abdul'alîm 'Abdul'azîm el-Bestevî. Faysalabad: Hadis Akademisi, ts.

- Çakan, İsmail Lutfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV, 1. Basım, 1989.
- Çelik, Ali. "Nuaym b. Hammâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/219. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Dârakuṭnî, Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. 'Ömer b. Aḥmed ed-. *el-İlelül-Vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynu'l-lâh, Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Debbâsî. 15 Cilt. Riyad-Demmâm: Dâru Taybe-Dâru İbnü'l-Cevzî, 1. Basım, 1405.
- Ebû Nu'aym, Aḥmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşbahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ṭabaḳâti'l-aşfiyâ*. Mısır: Saâde, 1974.
- Ebû Şu'aylık, Muḥammed 'Abdullah. *el-İmâm el-Hâfiz Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Hibbân el-Büstî Feylesofu'l-cerhi ve't-ta'dil*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1995.
- Ebû Zur'a er-Râzî, 'Ubeydullâh b. 'Abdikerîm el-Maḥzûmî. *eḍ-Ḍu'afâ li Ebî Zur'a ve Ecvîbetuh 'alâ esileti'l-Berzâ' (Ebî Zur'a ve cühûduh fi's-sünne ile birlikte)*. Medine: 'İmâdetu'l-Baḥşî'l-İlmî, 1982.
- Elbânî, Muḥammed Nâsiruddîn el-. *Silsiletü'l-ehâdisi'ḍ-ḍa'ife ve'l-mevḍûa' ve eṣeruha's-seyyi' fi'l-ümme*. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1. Basım, 1988.
- Engin, Sezai. "Bir Kavramın Analizi: Hadis İlimleri Açısından 'Sâhibu Hadis'". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (2018), 57-85.
- Erman, Uğur. "Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re'y Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmîne, Dönemin Te'lîfâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansımaları". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 9/18 (2017), 990-1010. http://isamveri.org/pdfdrq/D03417/2017_18/2017_18_ERMNU.pdf
- Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân el-Fârisî el-. *el-Ma'rife ve't-târîḥ*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1981.
- Furkani, Mehterhan. "Kadı Ebû Ca'fer el-Belhî'ye Ait el-İbâne fi'r-red ale'l-muşeniîn alâ Ebî Hanîfe Adlı Risalenin İncelemesi ve Tahkiki". *İslam Araştırmalar Dergisi* 43 (2019), 73-181.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî el-. *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*. thk. İbrahim Hamdi el-Medinî ve İbrahim Hamdi el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Ali el-. *Târîḥu Bağdâd*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2002.
- 'İclî, Ebû'l-Ḥasan Aḥmed b. 'Abdillâh el-Kûfî el-. *eş-Şikât*. thk. 'Abdul'alîm 'Abdul'azîm el-Bestevî, ts.
- İbn 'Abdilberr, Ebû 'Omer Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muḥammed b. 'Abdilberr en-Nemerî. *el-İntikâ fi faḍâilil-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*. nşr. 'Abdulfettâḥ Ebû Ğudde. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbn 'Abdilberr, Ebû 'Omer Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muḥammed b. 'Abdilberr en-Nemerî. *Üç Büyük İmamın Faziletleri*. çev. Yusuf Acar. Ankara: Takdim Yayınları, 1. Basım, 2020.
- İbn 'Adî, Ebû Aḥmed 'Abdullâh b. 'Adî b. 'Abdillâh el-Cürçânî. *el-Kâmil fi ḍu'afâi'r-ricâl*. thk. 'Âdil Aḥmed 'Abdülmevcûd, 'Ali Muḥammed Mu'avvad. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım 'Alî b. Ḥasen. *Târîḥu Medîneti Dimeşk*. thk. 'Ömer b. Ğarâme el-'Ömerî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1995.
- İbn Battâl, Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. Ḥalef el-Endülüsî. *Şerḥu Saḥîhi'l-Buḥârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 2003.
- İbn Ebî Ḥâtim, Ebû Muḥammed 'Abdurrahmân b. Muḥammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerḥ ve't-ta'dil*. thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî. 9 Cilt. Haydarabad, 1. Basım, 1953.
- İbn Ebî Ḥâtim, Ebû Muḥammed 'Abdurrahmân b. Muḥammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbu'l-İlel*. thk. Sa'd b. 'Abdullah el-Ḥumeyyid, Ḥâlid b. 'Abdirrahman el-Cüreysî. 7 Cilt. Riyad: Matâbi'i'l-Humeydî, 1. Basım, 2006.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr 'Abdullah b. Muḥammed b. 'Ubeyd el-Kuraşî el-Bağdâdî. *Kaşru'l-emel*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2. Basım, 1997.
- İbn Ḥacer, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. nşr. Dâiratü'l-Ma'rif en-Nizâmiyye Hindistan. Beyrut, 2. Basım, 1971.
- İbn Ḥacer, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Askalânî. *Takrîbu't-Tehzîb*. thk. Muḥammed 'Avvâme. Suriye: Dâru'r-Rüşeyd, 1. Basım, 1986.
- İbn Ḥacer, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1993.
- İbn Hibbân, Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Hibbân b. Aḥmed el-Büstî. *Kitâbu'l-mecrûḥîn mine'l-muḥaddiṣîn*. thk. Muḥammed 'Abdülmeccid es-Silefî. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sâmi'î, 1. Basım, 2000.
- İbn Hibbân, Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Hibbân b. Aḥmed el-Büstî. *eş-Şikât mine's-sahâbe ve't-tâbi'in ve etbâ'i't-tâbi'in*. thk. Muḥammed 'Abdürreşîd. 9 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1973.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Uyûnü'l-aḥbâr*. thk. Yûsuf Ali Ṭavîl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1986.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Ḳazvînî. *es-Sünen*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1419.
- İbn Ma'în, Ebû Zekeriyâ Yahya. *Târîhu İbn Ma'în (Rivâyetü'd-Dûrî)*. nşr. el-'Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fârûk, 2013.
- İbn Ma'în, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în b. 'Avn. *Su'âlâtü İbnü'l-Cüneyd li Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în*. thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1. Basım, 1988.
- İbn Ma'în, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în b. 'Avn. *Târîhu İbn Ma'în bi rivâyeti'd-Dûrî*. thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, 1. Basım, 1979.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Başrî. *eṭ-Ṭabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Muhammed 'Abdülbekir el-Bekrî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- İbn 'Abdi Rabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî. *el-İkdu'l-ferîd*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1984.
- İbnu's-Şalâh, Ebû 'Omer 'Osmân b. 'Abdirrahmân eş-Şehrazürî. *Ma'rifetu envâ'i 'ilmi'l-ḥadîs*. thk. Nüreddîn 'Itr. Dimeşk-Beyrût: Dâru'l-Fikr-Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1. Basım, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî. *eḍ-Ḍu'afâ' ve'l-metrûkân*. thk. Ebu'l-fidâ 'Abdullâh, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî. *Kitâbu'l-mevdû'ât mine'l-ehâdîsi'l-merfû'ât*. thk. Nureddin Boyacılar. 4 Cilt. Riyad: Advâü's-Selef, 1. Basım, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed. *el-Muntezam fi târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1992.
- İbnü'l-Feraḍî, Ebu'l-Velîd 'Abdullah b. Muhammed el-Endelüsî. *Târîhu 'ulemâi Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Ḥânî, 2. Basım, 1988.
- Kehḥâle, 'Umer Rıdâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü muşannifi'l-kütübü'l-'Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1957.
- Kevserî, Muhammed Zâhid el-. *Te'nîbü'l-Ḥaṭîb 'alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*, 1990.
- Ḳuraşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn 'Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Ebi'l-Vefâ el-. *el-Cevâhiru'l-muḍıyye fi ṭabakâti'l-Hanefiyye*. thk. 'Abdulfettaḥ Muhammed el-Ḥulv. 7 Cilt. Riyad, 2. Basım, 1993.
- Merttürkmen, Hilmi. *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar*. Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1976.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemalüddîn Yûsuf b. 'Abdirrahmân b. Yûsuf el-. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1988.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Ḥaccâc b. Müslim el-Ḳuşeyrî. *el-Künâ ve'l-esmâ'*. Medine: 'İmâdetü'l-Bahşi'l-İlmî, 1. Basım, 1984.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Ḥaccâc b. Müslim el-Ḳuşeyrî. *el-Müsnedü's-şahîhu'l-muḥtasar mine's-sünen bi nakli'l-adli ani'l-adl an Rasûlillâh şallallâhü 'aleyhi ve sellem*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.s.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *eḍ-Ḍu'afâ' ve'l-metrûkân*. nşr. Muhammed İbrahim Zâyid. Halep: Dâru'l-Vâî, 1396.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması -Dini, Psikolojik, Sosyo-Kültürel Temelleri)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/ (2000), 225-273. http://isamveri.org/pdfrg/D00001/2000_C41/2000_41_OZAFSARME.pdf
- Öztoprak, Mustafa. "Târîhu Bağdâd'da Ebû Hanîfe ile İlgili Müspet ve Menfi Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Diyanet İlmi Dergi* 49/4 (2013), 105-130. http://isamveri.org/pdfrg/D00033/2013_49_4/2013_48_4_OZTOPRAKM.pdf
- Sakallı, Talat. "Saîd b. Abdülazîz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/548. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Şaymerî, Ebû 'Abdillâh el-Huseyn b. 'Ali eş-. *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşḥâbih*. Âlemu'l-Kutub, 2. Basım, 1985.
- Sönmez, Mehmet Ali. "İbn Hibbân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Suyûtî, Ebu'l-Faḍl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-. *el-Le'âli'l-maşnû'a fi'l-aḥbâri (ehâdîsi)'l-mevdû'a*. thk. Ebû 'Abdurrahman Salah b. Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- Şâfi'î, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İdris eş-. *Müsnedü's-Şâfi'î bi tertîbi Sencer*. thk. Mâhir Yâsin Faḥl. 4 Cilt. Kuveyt: Şeriketü Ğarâs, 2004.
- Şahyar, Ataullah. *Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y İhtilafları*. İstanbul: Akdem Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Şeybânî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. el-Ḥasen eş-. *el-Aşl*. nşr. Muhammed Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 2012.

- Şu'ayb el-Arnâvût, Beşşâr 'Avvâd Ma'ruf. *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr eṭ-. *el-Munteḥab min Zeyli'l-müzeyyel*, ts.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ b. Sevre es-Sülemî et-. *el-Câmi'u'l-muḥtaşar mine's-sünen an Rasûlillâh ve ma'rifetu's-şahîḥ ve'l-ma'lûl ve mâ 'aleyhi'l-'amel*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1998.
- Tirmizî, Ebû 'İsa Muḥammed b. 'İsa b. Sevre es-Sülemî et-. *'İlelü't-Tirmizî, (el-Kebîr)*. thk. Şubḥi es-Şâmarrâî vd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1409.
- 'Uḳaylî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. 'Amr b. Mûsâ el-. *eḍ-Ḍu'afâü'l-kebîr*. thk. 'Abdülmü'tî Emîn Kala'cî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1984.
- Vâdi'î, Ebû 'Abdirrahmân Muḳbil b. Hâdî el-Hemedânî el-. *Neşru's-şahîfe fi zikri's-şahîḥ min aḳvâli eimmeti'l-cerḥ ve't-ta'dîl fi Ebî Ḥanîfe*. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1422.
- Velîd b. Aḥmed ez-Zübeyrî vd. *el-Mevsû'âtü'l-müyessere fi terâcim eimmeti't-tefsîr*. Manchester: Mecelletü'l-Hikme, 1. Basım, 2003.
- Zaylabidin, Acimamatov. "Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Eleştiriler". *Dinî Araştırmalar Dergisi* 8/24 (2006), 169-178. http://isamveri.org/pdfdrq/D01949/2006_24/2006_24_ACIMAMATOVZ.pdf
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Osmân ez-. *Menâkıbü Ebî Ḥanîfe*. nşr. Muhammed Zâhid Kevserî. Haydarabad: Mârifetü'n-Nûmâniyye, 3. Basım, 1408.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. 'Osmân ez-. *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvut v.dğr. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. 'Osmân ez-. *Tezkiratu'l-ḥuffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Osmân ez-. *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâyeḥ fi'l-kütübî's-sitte*. thk. 'Avvâme Muḥammed, Nemr el-Ḥaṭîb Aḥmed. 2 Cilt. Cide: Dâru'l-Kible, 1. Basım, 1992.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Osmân ez-. *el-Munteḳâ fi serdi'l-künâ*. thk. Muḥammed Şâlih 'Abdulazîz el-Murâd. Medine: el-Meclisü'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1408-1987.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Osmân ez-. *Mizânu'l-i'tidâl fi naḳdi'r-ricâl*. thk. Ali Muḥammed el-Bücâvî. Beyrut, 1. Basım, 1963.